



Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

*Մեր կոնտակտները՝*

*Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>*

*Էլ. փոստ՝ [info@armin.am](mailto:info@armin.am)*

ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Ա Ր Ց Ա Խ

**ԱԼԻԾԱՆ ՂԵՎՈՆԻ**

**ԱՅ15 Արցախ/(թարգմ. գրաքարից Գ. Բ. Թոսունյանի)**

ԵՊՀ—Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1993— 124 էջ:

Աշխատությունը նվիրված է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից («աշխարհներից») մեկի՝ Արցախի պատմա-աշխարհագրական նկարագրությանը. մանրամասնորեն քննված են Արցախի տասներեք գավառները, դրանց բնակավայրերը, լեռները, դաշտերը, պատմական հուշարձանները և այլն: Նահանգի աշխարհագրության նկարագրությունը սերտորեն միահյուսված է հայ ժողովրդի պատմության հետ:

Նախատեսվում է ընթերցող լայն շրջանների համար:

0502000000  
Ա 704(02)—92 —98

ԳՄԴ 63.8(2Հ)4

Ասոց. Ալիշանը (իսկական անուն-ազգանունը՝ Քերովյե Ալիշանյան, գրական ծածկանունը՝ Նահապետ, 1820—1901 թթ.) ակաբազոր հայ բանաստեղծ է, արձակագիր, բանասեր, պատմաբան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ, հրատարակիչ, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության անդամ:

Բազմաառաջան ու բազմաժանր գրողն ու գիտնականը թողել է գեղարվեստական և գիտական հարուստ ու արժեքավոր ժառանգություն: Նրա գիտական աշխատությունների շարքում իր արժեքն ու արդիականությունը չի կորցրել «Հայաստանի տեղագրությունը» («Հայաստանի աշխարհագրությունը») բազմահատոր աշխատությունը: Ալիշանը բնավ չլիներ Հայաստանում իր հարուստ գիտելիքների և վառ երևակայության շնորհիվ այնպիսի նշգրտությամբ է նկարագրել Մեծ Հայքի գավառները, որ հիացմունք է պատճառում սեզամ մասնագետներին:

Ալիշանի աշխարհագրությունից հրատարակվել է միայն չորս հատոր՝ «Միսական», «Միսլան», «Թիրակ» և «Այրարատ», որոնք չխամրող կոթողներ են հայագիտության գանձարանում:

«Բազմավեպ» հանդեսը 1988—89 թթ. իր համարներում առաջին անգամ բնագրով հրատարակեց Ալիշանի «Արցախ» պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրությունը, որը գրված է ընտիր գրաքարով: «Արցախն» սկսվում է 89-րդ սկզբագրաֆով, իսկ 1—88-րդ պարագրաֆները հատկացված են Պուտիքի ուսումնասիրությանը:

«Արցախ» ուսումնասիրության մեջ Ալիշանը մանրամասնորեն նկարագրում է Մեծ Հայքի տասնհինգ նահանգներից («աշխարհներից») մեկը՝ Արցախը, նրա տասներեք գավառները՝ Կողթը, Բերդաձորը, Վայկունիքը, Միսական ոստանը, Մեծկունիքը, Մեծիրակը, Փառնեսը, Մյուս Հարանը, Պարզկանքը, Մովսանքը, Հարժանքը, Պիանքը, Բուտակը: Գիտնականը մասնավորապես անդրադարձնում է Արցախի քաղաքներին, ավաններին, լեռներին, դաշտերին, գետերին, բերդերին, կելեղեցիներին և այլն՝ առեւտրեք Արցախի աշխարհագրության նկարագրությունը սերտորեն միահյուսելով հայ ժողովրդի պատմության հետ:

Առանձին դեպքերում նա իրեն հասուկ գիտական մեծ բարեխղճությամբ կարծիքը հայտնում է վերապահությամբ, այսպես, օրինակ՝ «ինձ թվում է, ես կարծում եմ, ես գտնում եմ, իմ իմացածի համաձայն, ես չգիտեմ» և այլն:

Ալիշանի մյուս աշխարհագրական աշխատությունների նման, «Արցախն» էլ չի կորցրել իր ճանաչողական արժեքն ու սկզբնաղբյուրի դերը: Նրա աշխարհագրական հետազոտությունները փաստական հարուստ նյութ են պարունակում Հայաստանի աշխարհագրության և հայ ժողովրդի պատմական անցյալի գրեթե բոլոր շրջանների ու տարրեր բնագավառների վերաբերյալ: Այսպես, օրինակ, «Արցախ» աշխատության միջոցով կարելի է իմանալ, թե մինչև տասնիններորդ դարի վերջերը Արցախի նահանգում ինչ բնակավայրեր, բերդեր, եկեղեցիներ, պատմական հուշարձաններ են պահպանվել, և որոնք են վերացել երկրի երեսից, ինչպես ու ինչու:

Նկատի ունենալով աշխատության հրատարակությունն ու արդիականությունը՝ այն ընթերցողի ուշադրությանն ենք ներկայացնում առանձին գրքույկով:

Գ. Բ. ԹՈՍՈՒՆՅԱՆ

## Ա Ր Յ Ա խ

89\*. Արցախի ամուր և ապահով երկիրը, որ ավելի փոքր է, քան Մեծ Հայքի շատ աշխարհներ (նահանգներ), ունի մոտ 90—100 մղոն երկարություն և դրա կեսի չափ լայնություն: Այն արևմտյան կողմից սահմանակից է Սյունյաց աշխարհին, հյուսիս-արևելքից՝ Ուտիքին, հարավից՝ Երասխ գետին: Գյուսիսային և արևելյան սահմանագիծը բացահայտ չի երևում, այլ թվում է, թե այն բաժանվում է լեռների ստորոտներով, մասնավորապես Խոչքար լեռներով և Ծամբորի անջրպետով, իսկ արևմուտքից՝ Սյունյաց Հագարու գետով ու լեռներով, որոնք պարպում են նրա ելքը և փոխում ջրերի ընթացքը, որովհետև Սյունիքում գետերը հյուսիսից և ելքի կողմից իջնում են Գեղամա լեռներով դեպի մեծ Երասխը, իսկ Արցախում արևմուտքից արևելք դեպի Կուր գետն են հոսում, ոռոգելով Ուտիքի դաշտը, որտեղ ամենահզորը ամենահյուսիսայինն է՝ **Թարթառը**\*\* կամ **Թերթերը**, ըստ մեր նախնիների՝ Տրտուն, որը, բխելով Վայոց ձոր և Զանգեզուր լեռների թիկունքից, անցնելով Խաչենի խոր ձորերով, դուրս է գալիս Ուտիքի Առանձնակ դաշտը՝ անցնելով Պարտավ քաղաքի մոտով:

\* Արցախն սկսվում է 89-րդ պարագրաֆով, որին նախորդում է Ուտիքի աշխարհագրությունը (ծանոթագրությունը թարգմանչի):

\*\* Ընդգծումները այս և հաջորդ դեպքերում հեղինակիցն են (ծանոթ. թարգմ.):

Սրանցից բացի, հյուսիսային կողմում կան և մանր այլ գե-  
տեր, ինչպես՝ **Կուրանը**, որ Կուրակին է խառնվում, և դանդաղ-  
ընթաց այլ գետեր: Իսկ Թարթառից հարավ հոսում է հեռու  
**Չղախ** կոչված գետակը, որը **Խաչենագետ** է անվանվում, որից  
ավելի հզոր է Գարգարացիների գետը՝ **Գարգարը**, որը բխում  
: Ծուշիի սահմաններից և խառնվում է Կուր գետին, Երասխի  
առնարանից մի փոքր ավելի վերև: Երասխին են խառնվում և  
այլ գետակներ, որոնք իջնում են Ծուշիի հարավից, ինչպես՝  
**Նոզում, Չերեքեն, Տիլին** կամ **Գուրուն** և **Քենտիլանը**:

90. Բայց Արցախ աշխարհը ավելի շատ նշանավոր է իր  
լեռներով, քան թե գետերով, որի պատճառով էլ մեր նախնի-  
երը նրան տվել են **Ամուր** մականիքը, որը ավելի հաճախ տրը-  
ել է Աղվանքի պատմիչի կողմից. «Խոր ձորերով, անտառնե-  
ով հարուստ Արցախ աշխարհը»<sup>1</sup>, այլ տեղերում. «...վիմա-  
տակ լեռների ապառաժներ... արցախական ամուր գավառ-  
ների լեռների վիմախառն ձորախիտ ապառաժներ»<sup>2</sup>: Իսկ Եղի-  
են նրանից ավելի առաջ ամբողջյան հետ հիշում է և «Արցա-  
խ թանձրախիտ անտառները»<sup>3</sup>:

Արցախի լեռները Միասկան լեռների հետ միասին գուգա-  
ից են ստորին Կովկասի լեռներին, որոնց մասին գրքերիս  
ներածականում խոսեցինք: Դրանք միատարր լեռների ամ-  
ողջություն չեն, այլ անջատ են և ընկած են մեկը մյուսի դի-  
աց, որով և հիշյալ լեռնաշղթան առաջացնում է բազմաթիվ  
տր ձորեր ու անդունդներ, վիմահատակ ստորոտներ, որոնց

<sup>1</sup> Մովսես Կաղանկատվացի, «Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի», Երե-  
ւան, 1888, էջ 98 (այսուհետև՝ Կղնկո.), Տողատակին հիմնականում տալիս  
էր. «Բազմավեպ» հանրեւի խմբագրության ծանոթագրությունները:

<sup>2</sup> Կղնկո., էջ 157:

<sup>3</sup> Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին, Երեւան, 1957,  
2 125:

հարող թանձրախիտ անտառներով պատած գագաթները ան-  
կրկնելի են դարձնում երկրի տեսքն ու գեղեցկությունը, և խառ-  
նիխուն կերպով երևում են սոճիների, մայրիների հոծ շերտեր.  
քարքարոտ լեռների անհարթ կառույցներ, խառնիխուն վիճե-  
րի անտառ ձևեր, ինչպես որ նկարագրում է արդի աշխարհա-  
գրագետներից մեկը:

Այդ լեռները հատուկ անունով չեն հիշատակվում հեղինակի  
կողմից, բացի հյուսիսում գտնվող **Աստղաբլուրից** և հարավու-  
գտնվող **Իզգափայտից**, թերևս սրանց կարելի էր միացնել  
Ոստիքում նշվածները: Իսկ այժմ հարավային բարձունքների  
նշվում են **Սարիազը** և **Մռավը**, որոնք Ոստիքի և Արցախի միջ-  
լարաբաժան են, **Ուլուխանը**՝ տեղադրված Թարթառի ակունք  
ների մոտ, որոնց ելքերից սկսվում են **Չրերդ** և **Գյուլխտա**  
լեռները, դրանցից էլ հարավ՝ **Գլոբ-Կյոզը**, որի շարունակու-  
թյունն են կազմում **Գանձասար** և **Շահթախտ** լեռները, որտե-  
ղտնվում են Խաչենագետի աղբյուրները: Հարավային կողմում  
Մյունիքի միջնասահմանում Ծուշիի **Քիրիզ** և **Չիաքեղ** լեռներ  
են, իսկ արևելքում, դեպի դաշտաբերան՝ բրգածն **Կուրիան** լեռը  
Բայց շարտերի անունները անծանոթ են մեզ, որովհետև բաց  
Ծուշիի և արքունի ճանապարհի կողմերից, այդ թվում և Գան-  
ձակը, մյուս անուններից շատ քչերն են ավանդված գիտնա-  
կանների կողմից, չեն հիշատակված նաև ծառերի, վայրի կեն-  
դանիների ու թռչունների տեսակները, որոնք, պետք է գուշա-  
կել, որ շատ հնից խոր ձորերում և անտառներում են բնակվի-  
լ և ոչ թե նոր առաջացած տեսակներ են: Խորենացին ասում է  
որ **Քարախունկ** լեռը պետք է Կողթ գավառում լինի:

91. Երկրամասի անվան ծագումը անհայտ և անհիշատա-  
կ է մնում. թերևս անհարմար չի լինի կարծել ծառերի ու թփերի  
**ցախ** անունից ծագած, ըստ երկրի անտառախիտ բնույթի. ար-  
մեր նախորդները գրում են նաև ձ տառով: Արցախը գրվում է

ճակ հոգնակիով՝ Արցախը ճակ Արցախունցաց գավառ, որը գալիս է Կաղանկատվացուց՝ ըստ այդմ կառուցողից էլ առաջանում է անունը. այդ անունն ավելի հաճախ հանդիպում է ածանցմամբ՝ Արցախական գաւառք կամ կողմանք<sup>4</sup>: Երբեք և ոչ մի տեղ չենք հանդիպում Աշխարհ անվան, այլ այն Բուզանդի<sup>5</sup> երկում մեկ անգամ կոչվել է երկիր, իսկ մնացած բոլոր դեպքերում՝ գավառ, ինչպես նույն Բուզանդի<sup>6</sup>, այնպես էլ ավելի հաճախ Կաղանկատվացու<sup>7</sup> մոտ, թեպետև ուրիշները սա համարում են շատերից մեկը և տարբերակում են նրա գավառները:

Այդ պատճառով ինձ թվում է, որ հին սովորությամբ հետագայում այն համարվել է 15 աշխարհներից (նահանգներից) մեկը՝ Սյունյաց մարզի առաջին անբաժանելի մասը, որը Սիսակի և Առանի բուն ժառանգությունն էր. այն Կաղարշակի օրոք էլ առանձին նահանգ՝ չի դիտվել, և մեր հին պատմիչներից ոչ մեկը չի հիշատակում սրա իշխաններին, այն չի հիշատակվում նաև հին գահնամակներում կամ սրանց նման և ոչ մի աղբյուրում: Երկիրը իր թնությամբ նման է Սյունիքին, նրան էլ կից է, և երկուսում էլ կան համանուն գավառներ, ինչպիսիք են Սյուսկանը, Վայկունիքը, Հաբանդը: Բայց երբ այն անջատվել է Սյունիքից, միայն իր ամրությամբ է աչքի ընկել հայոց հարըտության մեջ և առավել ևս Աղվանքում: Թերևս վայրի ամրության վրա հույս դնելով էր, որ երկրի իշխանները ապստամբվում էին արքունիքի դեմ, ինչպես որ վկայում է Բուզանդը Արշակ-Երկրորդի օրոք և քաջ Մուշեղի միջոցով նվաճվելը: Վար-

դանանց օրերում փախստականներից շատերի համար ապավեն եղան նրա լեռները, որտեղից խաբեությամբ իջեցնելով՝ Վասակը նրանց տալիս էր պարսիկների ձեռքը, բայց կային և այնպիսիները, որոնք սուրբ գորավարի նահատակությունից հետո «տիրեցին Արցախի բազում ամրոցների»<sup>8</sup> և դիմադրում էին պարսիկներին:

Դրանից հետո Ռուտիքի հետ միասին սա էլ Աղվանից թագավորության մի մարզն է դառնում և միջին դարերում Աղվանից աշխարհի անունով Առան է կոչվում: Համանուն աշխարհում բազմաթիվ իրադարձություններ են տեղի ունենում, և նա իր ամրության շնորհիվ զանազան փորձանքներից մասամբ զերծ է մնում, առանձին իշխանների միջոցով իր գործը կարգավորում, որոնց մեջ քաջի անուն հանեցին Խաչենի իշխանները, ինչպես երևում է գավառի աշխարհագրությունից: Արի իշխաններից ոմանք, հաջորդելով միմյանց, Սյունյաց մելիքների հետ միասին հասան մինչև՝ անցյալ դարի վերջը և մեր օրերը:

92. Հայոց նախնիների իշխանության ժամանակ Արցախը տասներկու կամ ավելի գավառների էր բաժանվել, պարզ է՝ ոչ շատ ընդարձակ գավառների, որոնց ոչ բոլոր վայրերն են ծանոթ, իսկ նրանց սահմաններն էլ ավելի անծանոթ են, բանի որ Աղվանքի իշխանության ժամանակ առանձին իշխանների կողմից նվաճվելով, նրանք փոխեցին իրենց սահմանները: Այսպես, Խորենացի<sup>9</sup> 12 գավառներ է թվարկում, իսկ ըստ այդ օրինակների 13 կամ 14 են: Դրանք են՝

ա. Կողոթ կամ ըստ վատիկանյան օրինակի՝ Կոխտ, Կող-

<sup>4</sup> Կղնկո., էջ 99, 208:  
<sup>5</sup> Փաստոս Բուզանդացի, Պատմություն Հայոց, Վենետիկ, 1985, էջ 214:  
<sup>6</sup> Փ. Բուզանդ, էջ 166:  
<sup>7</sup> Կղնկո., էջ 187:

<sup>8</sup> Եղիշե, էջ 125:  
<sup>9</sup> Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացու, հրատ. Հ. Արսեն Միսրի, Վենետիկ, 1881, էջ 98 («Աշխարհացոյցը» վերագրված է Մ. Խորենացուն, այսպես էլ թարգմանել ենք):

ընթացում, որն ընկնում է Գեղամա ծովի ելքի, Ծամբոր և Խոչքաթ լեռների ակունքների միջև, Այրում գաղառում, որը տեղադրված է Ռոտիքում:

բ. Բերդ ձոր կամ Բերդաձոր, որն ընկնում է Կողթից հատված, Գանձակ և Կուրակ գետերի ձորագոյնից, որը նույնպես Ռոտիքում է տեղադրվում:

գ. Վայկունիք. ընկած է վերոհիշյալների հարավարևմտյան կողմում, Թարթառի ակունքների մոտ:

դ. Սիսական ուտան, նույն Սիսան ձորը՝ սկսվում է Վայկունիքի ելքից և, ինչպես ինձ թվում է, ընկած է Կուրակի և Խուրանի միջև:

ե. Մեծկունիք կամ Մեծունիք կամ Մեծ Կողմանք. Թարթառի հյուսիսային կամ ձախ կողմում է, Չլաբերդում:

զ. Մեծիրանք կամ Մեծարանք կամ Մեծյուրյանք. նույն գետի հարավում, Գյուլիստանում:

է. Փառնես կամ Հուստի Փառնես, որը կարծվում է վերևի թևուսի արևելյան կողմում: Խորենացու աշխարհագրության տանձին օրինակներում այդ գաղառը երկու մասի է բաժանված՝ Հուստի և Փառնես, որոնք, երկրամասի մեջտեղում իրար յոթ գտնվելով, մի անունով էին կոչվում՝ Միջնարցախ:

զ. Մյուս Հարանդ, այսինքն՝ տարբեր Այունիքում գտնված, սկսվում է նրա ելքից և տարածվում է Մեծիրանքի հարավում:

թ. Գարգկանք կամ Գաղկանք, նույն Գանձկանքը, որը ժամանակակից է Հարանդին և Ամարասին:

ժ. Մոխանք կամ Մխանք, որը կոչվում է նաև Մխանք ռոմի:

ժա. Հարժյանք կամ Հարժյանք կամ Հարժյանք:

ժբ. Պիանք, որը վատիկանյան օրինակը Ապիանդը է լինում, սրա երեք կողմերը անհայտ են, թվում է, որ ընկած

պետք է լինի այժմյան Ծուշիի, Այունիի և Երասխի միջև, ույ որ գրվելու է և<sup>10</sup>

ձգ. Հոտակ կամ Կոտանք, իհարկե, եթե ստույգ է առանձին օրինակներում ավելացվածը:

Այդ գաղառներից շատերն ունեն տոհմական անք մասնիկը: Ինչպես երևում է անուններից, դրանք տրվել են գաղառի բնությանը համապատասխան շատ վաղ ժամանակներից՝ վեր, որպիսիք են Խաղթյանք և Խաչյանք անունները, որոնք հիշատակվում են Ներսես Մեծի գահնամակում, Դ դարում, իսկ այնուհետև ԺԲ և ԺԳ դարերում պատմության մեջ փայլում են Խաղթակյան իշխանները և Խաչեկնիք:

93. Այդ գաղառների անուններն ու տրոհումը 12-ի կամ 13-ի թերևս աղավաղվել են Աղվանից իշխանների և հագրատունիների օրոք, տակավին մինչև Ժ և ԺԱ դարերը լսվում է պահպանվում էին, այնուհետև Հայոց և Աղվանից թագավորությունների՝ Պարսկաստանի կողմից գրավվելու ժամանակ գաղառների և իշխանությունների նոր անուններ են լսվում, որոնցից հնագույններն են Ռոսաստակ և Չղախ՝ գաղառակներ: Ինձն գետի հովտում, Ճառաբերդ աշխարհը կամ գաղառը, որ գրավում է Թարթառի ամբողջ հյուսիսը և մինչև այժմ պահում է իր անունն ու գաղառի պատիվը Չլաբերդում. այն պատմիչների երկերում հիշվում է Է-ից մինչև ԺԲ դարը: Երկրորդը՝ Փառնեսն է, որը հայտնի է դառնում Ժ—ԺԲ դարերում. այն ընկած է Ճառաբերդից հյուսիս: Դրանք չնայած խառնվում են իրար, բայց պատմիչի կողմից որպես մեկ ամբողջություն չեն հիշատակվում: Երրորդը Խաչեկն է, որը նախորդներին գերազանցեց ոչ միայն փայլուն ժամանակով, այլև հնությանը ու պատվով: Խաչեկն, որ ընկած է Տրոտ և Գարգաթ գետերի մի-

<sup>10</sup> Բնագիրն այստեղ ընդհատվում է— ծան. թարգմանչի:

ըև, իր անունն անուն է համանուն գետակից: Խաչենը մե-  
փառքի է հասնում ԺԳ դարում, երբ գրեթե Արցախ անունն էլ  
փոխվում և **Փոքր Սյունիք** է կոչվում: Գլխավոր գավառների  
հետ միասին ԺԲ դարում հիշատակվում է և **Ադախը**, որը կար-  
ծեմ Գանձակ գավառի հարավային կողմում է: Սրանցից ա-  
վելի փոքր գավառներ են **Ամարասը** Թ դարում, որը կոչվում է  
սելանի անունով, գտնվում է Հարանդում, **Ծար** երկիրը, որն  
սկսվում է Սյունյաց Սողից և կազմում է հին Վայկունիքի մի  
մասը, **Ականան** և **Կարկառը**, որոնք հիշատակվում են ԺԳ դա-  
րում և գտնվում են Սյունյաց սահմաններում, Վայկունիքում և  
Բերդաձորում: Դրանք փոքր իշխանություններ են, դրանց պետք  
է միացնել նաև **Հանդաբերդը** և **Ուտիաձորը**: Նույն դարում և  
ԺԴ-ի սկզբում արձանագրություններում նշվում են այլ բնակա-  
վայրեր (վիճակք), ինչպես՝ **Գլուխ**, որը իմ կարծիքով Ծարի  
կողմում է, **Ճոխանց**, **Հասկաբակ**, **Կալեր**, **Խորվագետ**, **Դվալա-  
նոց**, որոնց տեղերը չգիտեմ: Դրանք իրար մոտիկ, մանր իշխա-  
նություններ են, սահմանակից նախապես հիշյալ Ականային և  
Ծարին: Իսկ Խաչենից հարավ (այն տրոհված էր երկու մասի՝  
**Վերին** կամ **Ներքին** և **Ստորին**) հիշատակվում են **Դիզա** կամ  
**Դիզակ** երկիրը և Վարանդան. սրա անունը կա ու մնում է ինչ-  
պես ամբողջ գավառի, այնպես էլ Արցախի հարավային մասի  
համար: Այս բոլոր գավառներից և իշխանություններից միայն  
Խաչենի անունն ու պատիվն է հին ու հայկական, որն իր իշխա-  
նությամբ հարատևեց և հասավ մինչև մոտ դարերը՝ փառավոր-  
վելով նաև քահանայական պատվով: Այնտեղ՝ Գանձասար, փո-  
խադրելով Արվանքի կաթողիկոսական աթոռը՝ Արցախի ստո-  
րին կողմերը ամբողջությամբ **Գանձասար** կոչվեցին հայոց  
պատմության հետագա դարերի ընթացքում:

94. Իսկ երբ թուլանում է հայկական իշխանությունը, և  
ուժեղանում օտարների ձեռներեցությունը, նախ հոչակվում է

հին **Առան** անունը (հայտնի է, որ այն միշտ անտեսված էր)  
արևելյան թագավորների շրջանում, և մինչև վերջերս պարսից  
արքունիքում Արցախ աշխարհը այդ անունով է ճանաչվում,  
որը կազմում էր ամբողջ նահանգի կամ Առան երկրի միջին  
մասը, Սյունիքից մինչև Կուր, որն այժմ **Ղարաբաղ** է կոչվում՝  
անտառների, ագարակների, այգիների և նրանց սովերների  
պատճառով: Այժմ այն ուսական ինքնակալությանը իշխանու-  
թյան տակ է, կովկասյան բաժնի մեջ և մայրաքաղաքի անու-  
նով կոչվում է Ծուշի: Այդ արցախական մասը այժմյան Առանն  
է կամ Ղարաբաղը, որն այժմ տրոհված է երկու գավառի՝ **Չը-  
լաբերդի**՝ հյուսիսում և **Վարանդի**՝ հարավում. դրանք միջնա-  
դարյան գավառների անուններն են: Բայց երկրամասի միջին  
մասը՝ Խաչենը, կոչվում էր և ցարդ կոչվում է Գյուլիստան, որը  
գրավում է Արցախի հյուսիսարևմտյան մասը, այն է՝ Թարթա-  
ռի աղբյուրների ավազանը. այժմ այն համարվում է Սյունյաց  
երկրի Չանգեզուր գավառի մի մասը: Սրանցից դուրս են մնում  
նահանգի հյուսիսային և արևելյան եզրերը, որոնք մտնում են  
Գանձակ և Ջիվանշիր գավառների մեջ. դրանք մենք Ուտիքի  
մեջ տեղադրեցինք:

Այսպիսով, հիշելով այն, ինչ որ հին ժամանակներում ի-  
մացանք գավառների և իշխանությունների մասին, մեզ ցավ  
է պատճառում երկու-երեք գավառների և իշխանությունների  
նոր անունները չիմանալը, որի պատճառով էլ մեր աշխարհա-  
գրության մեջ Արցախը ստիպված տրոհում ենք ավելի փոքր և  
ավելի մեծ մասերի ու նրանց հետ՝ ավանդում: Ել ինչքան որ  
մեզ ծանոթ է և մեր ձեռքի տակ է հին գավառների դասակար-  
գումը, մեր աշխարհագրության մեջ, ըստ մեր կարողության,  
դնում ենք հին, միջին և նոր գավառներն ու բնակավայրերը:



Հին գաղտնեք	Միջին	Նոր	Բնակչություն
ա. Սողո	Տաճիք (*)	Այրում	Վայկունքի, Սոլ Ականա, Հանդարերո Միսսական, Ղարախի (*)
բ. Բերդաձոր	Բերձոր, Աղախ (*)	Այրում (*)	
գ. Վայկունք	Մար, Հանդարերո	Զանգեզուր	
դ. Միսսական ուտան	Միսսական	Չլաբերո	Փառխոս, Ջեխ
ե. Բուստի-Փառնես	Փառխոս, Ջախ	Գյուլիստան	Փառխոս, Ջեխ
զ. Մեծկողմանք	Խաչեն (վերին), Մառաբերո	Չլաբերո	Գյուլիստան, Ջառաբերո, Մեծկողմանք
է. Մեծիրանք	Խաչեն (ստորին), Մառաբերո	Գյուլիստան, Չլաբերո	Մեծիրանք, Խաչեն, Կասպատ
ը. Մյուս Հարանք	Ամարաս, Խաչեն	Չլաբերո, Օռուշի	Ամարաս, Սակերան
թ. Պարզկանք	Խաչեն	Չլաբերո, Օռուշի	Օռուշա
ժ. Մոխանք	Խաչեն (*)		
ժա. Հարժանք			
ժբ. Պիանք	Դիզա Վարանդին (*)	Վարանդին	Դիզալ (Տուգախ)
ժգ. Բուսակ (*)			Վարանդին

**ՎԱՅԿՈՒՆԻՔ ԳԱՎԱՐ**

95. Արցախի երրորդ գավառը, Կողքից և Բերդաձորից հետո, որոնք հարկ համարեցինք Գանձակ նահանգի մեջ նկար

Պազրե, Վայկունքն է, որը պարզ կերպով առանձնացված է մյուս մասերից, որոնցից ավելի արևմուտք լինելով, երկու կողմից սահմանակից է Սյունիքին, արևմուտքից՝ Սողո գավառին, որից անջատվում է արցախական Թարթառի և Գեղամա ծովի ավազանների բարձր լեռների անջրպետով, հարավից՝ Հարանքով կամ այժմյան Զանգեզուրով, իսկ սահմանի ելքից՝ Արցախի Չլաբերո գավառով, հյուսիսից՝ նեղ Բունկուր լեռով, որտեղ վերջանում է Այրում գավառը: Երկիրը հարուստ է բարձրավանդակներով և լեռնանեղքերով, ջրաբք է, օժտված քանության զանազան գեղեցկություններով, քանի որ ճանապարհորդները արդեն տեսնում են հետաքրքրության չեն անցել:

Լեռներից ու բլուրներից բխում են շատ աղբյուրներ ու առվակներ, որոնք հավաքվում են երեք գետակների մեջ, որոնք էլ արևելյան սահմանում միանալով՝ իրար, կազմում են Թարթառ մեծ գետը: Միջին գետը հենց Թարթառն է, որը բխում է գավառի հարավարևմտյան ծայրից, Արցախի ամենահեռավոր մասից՝ Սարչալ-Սրոչալ լեռից և, իր մեջ առնելով մանր վտակներ, իջնում է դեպի հյուսիս ու թեքվում դեպի արևելք: Դրանցից առաջինը կոչվում է **Խաթի-սու**, երկրորդը ձախ կողմից խառնվում է սրան, որն իջնում է հյուսիսից՝ Բունկուրից և Մոսլի բարձունքից: Դրա անունը չի նշված, ես կարծում եմ, որ այն **Ականա** գետակն է, ինչպես որ ստորև կատեն: Երրորդը կոչվում է **Տողխու-չալ**, որը, թեպետև Զանգեզուր լեռների թիկունքից, աջով իջնում է հարավից դեպի հյուսիս և խառնվում վերոհիշյալ գետակին: Երեք վտակների միավորումից հետո Թարթառը հոսում է հարավից դեպի արևելք և, անցնելով Միսսական, Բուստի-Փառնես, Մեծ Կողմանք գավառների միջով, թեքվում է դեպի հյուսիս կամ ձախ, հոսում Մեծիրանքի միջով դեպի հարավ կամ աջ և Գյուլիստանի Մոլլա Իսմայիլ ավանի մոտով դուրս է գալիս Զիլանջիք գավառը, Ռուսիքի դաշտը: Սա Կուրի

ձախակողմյան վտակներից գրեթե ամենաճորն է և ամենամեծը՝ Արցախի և Ուտիքի գետերի մեջ: Այն այդ կողմերի պատմության մեջ մեր նախնիների կողմից անվանվել է **Տրոու կամ Տրոուական գետ**, իսկ պարսիկների կողմից՝ Թերթեր: Երկրամասի բնական պայմանների համաձայն՝ մեր նախնիները արևմրոյան կողմը կոչել են **գի կամ գիհի ծառի պուրակներ**, արևմրոյան կողմը, Տրոխու գետակի մոտ՝ բաղանիքի տաք ջրեր, որոնց կանդրադառնաճք ստորև:

96. Այս գավառի անվան ծագման պատճառը, որը գրվում է նաև **Վայունիք** և **Վայկունիք**, մեզ է հասցրել մեր վիպահայր Խորենացին: Նա նշում է նաև ժամանակը՝ Փրկչի ծննդից 40 տարով առաջ. երբ Տիգրանն ու Արտավազդը կոպում էին պաղեստինցիների դեմ, «Վայկուն անունով՝ մի ավազակ խոռվույուն է բարձրացնում Հայաստանում և գրավում **Ամուր** լեռը, և այժմ այդ ավազակի՝ անունով լեռը կոչվում է **Վայկունիք**»<sup>11</sup>, որի պատճառով արքան շտապեց վերադառնալ Հայաստան և երկիրն ազատել ավազակի ձեռքից, որը՝ **Կովկասի այն կողմերից էր, թե՛ հայոց նախնիներից, հայրոնի չէ**: Ըստ երևույթին, նա երկար ժամանակ տիրել է այդ երկրամասին, և այն կոչվել է նրա անունով, իսկ առաջներում, ինչպես ցույց է տալիս պատմիչը, այդ լեռները, իրենց բնության համաձայն, կոչվել են **Ամուր**: Այդ բառը ուրիշներն էլ են համարում հատուկ անուն, այն նոր անունով կոչելով, ինչպես, օրինակ, Անեցին ասում է. «Վայկուն ավազակի անունով լեռը կոչվում է **Վայկունիք**»<sup>12</sup>: Այդ պատճառով թվում է, որ Սյունյաց մի այլ անվանի գավառ էլ կար՝ **Վայոց ձոր** կոչեցյալ և ոչ թե այդպես կոչվեց

այնտեղ Ստեփանոս Սյունեցի եպիսկոպոսիմ՝ սպանելու պատճառով, ինչպես որ նախանգի պատմիչն է ասում<sup>13</sup>, որովհետև այդ անունը կա նաև մեր հնագույն նախնիների մոտ: Եվ այդ գավառի առանձին բաժանման պատճառով Թ դարի Աղվանից պատմիչը<sup>14</sup> այն կոչում է **Վերին Վայկունիք**, որը 830 թ. նվաճեցին բաղանիկեցիք կամ բաղանակացիք, որոնք տասնհինգ տարի ասպատակեցին Բերձորն ու շրջակա գավառները, և նրանց դուրս վճռեց քաջ Ասյունուսեն: Սա հիշատակվում է Բերձոր և Սիսական գավառների միջև, հյուսիսից դեպի հարավ: Այդ բաղանիկեցիք, որոնք տասնմեկ տարի անց նորից են ասպատակում Սիսականն ու Ամարասը, անտարակույս Արցախի և Գեղամա կողմերի բնակիչներն են, և ըստ եղած կարծիքների, ինձ թվում է, որ ամուր գավառի, այսինքն՝ հոչակված **հաղանիքի** կողմերից են, որոնք հիշատակվում են այն ժամանակներից: Իսկ այնուհետև այն բաժանվում է ոչ շատ և բազմապիսի բնակավայրերի (վիճակների), ըստ առաջադիմության՝ ավելի մեծ և ամուր շեների: Այսպես, արևմտյան կողմը կոչվում է **Ծար**, արևելյան ընդարձակ մասը՝ **Հանդաբերդ**, հյուսիսայինը, ըստ իս, **Ականան** է, և այդ բաժանումը կատարվում է Տրոուի վերոհիշյալ երեք վտակներին համապատասխան՝ անջրպետված լեռների բազուկներով:

**ԱՎԱՆԱ, ԾԱՐ, ՀԱՆԻԱՔԵՐԴ**

97. Խաչենի տերերի և իշխանների արձանագրություններում, որոնք պահվում են վանքերում, շատ տեղերում նշվում են ԺԳ—ԺԴ դարերի բնակավայրերի անունները: Եվ **Ականան** պետք է լինի Հանդաբերդի ու Գեղամա ծովի մոտերը, որով

<sup>11</sup> Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Տիգրիս, 1918, էջ 129:  
<sup>12</sup> Ծանուկ Անեցի, Հասարակածի գրոց պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1898, էջ 50:

<sup>13</sup> Կղևկո., էջ 322:  
<sup>14</sup> Անո., էջ 340:

անաչառն են Սողքի լեռնային ու հարավային կողմերը, և Սողքի գյուղերի մեջ հիշվում է Ականքը ԺԶ դարի սկզբին: Կիրակոս Պատմիչը<sup>15</sup> ԺԳ դարի կեսին ասում է Սարթախ խանի մասին, որը դարձել էր Զալալ իշխան, որից խել էին Ականք և Կարկառը: Թվում է՝ սա պետք է լինի գավառի հյուսիսում, և ինչպես որ Զակամի աշխարհագրության մեջ հիշատակեցինք, պետք է լինի մինչև օրս՝ հայտնի Կերկեր գյուղը կամ վտակը, որը գտնվում է գավառի հյուսիսում 20 մղոնից ոչ ավելի: Եվ այս ամենից ենթադրում են, որ այստեղ, Թարթառի հյուսիսային վտակների հովիտներում, պետք է գտնվի և Ականք, որ ցայժմ հեղինակներից ոչ մեկը չի հիշատակել, և արձանագրություններում կամ մի այլ տեղում չի հիշվում, նրանում էլ՝ ոչ մի շենք: Իսկ թղթերում նշվում է միայն Լեվ-գալե բերդը վտակի եզրին, որը, թվում է՝ այդ փոքր բնակավայրերի գլխավոր շենքն է եղել, իսկ թե այն ժամանակ ինչպես է կոչվել և այժմ ինչպես է կոչվում, չգիտեն:

Սրա ելքի մոտ, Զլաբերդ գավառի ծայրին է գտնվում Ցան-շախ գյուղը: Սրանց մոտ էլ, իմ կարծիքով, գտնվում է Գլուխ կոչված փոքր բնակավայրը՝ Ականի կամ Ծարի մի մասը, քանի որ ինչ-որ հիշատակարանում Փոքր Սյունիքի տեղ Գրիգորը 1312 թ. նշում է իր իշխանության հիշյալ երկրամասը. «Փոքր Սյունիքի, Հանդաբերդի, Ականի, Գեղամա ծովակի բարձր լեռները և Սողքից մինչև Ծաղվազա», նրան է միացնում նաև մանր «մեր գավառները, որոնց անուններն են՝ Սոք, Գլուխ, Բերդաձոր, Ծոխանց» և այլն, և այլն: Քանի որ Բերդաձորը համարեցինք Կուրակի վերնահովիտը, հարմար է այստեղ՝ Ականի մոտ կարծել և Գլուխը:

<sup>15</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 858—

98. Ծար երկիրը գրավում է Ոսթիսու գետի հովիտը կամ Տրտուի միջին մասը, սահմանակից է Սողքին և երկուստեք պարսպված է լեռներով. անկասկած հարուստ է այդ վայրը: Վերոհիշյալ բնակավայրերի հետ սա որպես գավառակ չի հիշվում, այլ Սողքի մի մասն է, իսկ ավանն էլ տառնձին է հիշվում: Որ Սողքը Սյունիքում է գտնվում, աշխարհագիր Վարդանն էլ է վկայում՝ սրանց կոչելով անվանակից. «Սողքի գավառը Ծարի երկիրն է»<sup>16</sup>: Եվ մենք հարմար գտանք այս անունով կոչել ամբողջ երկիրը:

Ընդարձակ Ծար ավանը, որ գրքերում և արձանագրություններում գյուղ և գյուղաքաղաք է կոչվում, գտնվում է գավառի հարավային կողմում, այն վտակների միջև, որոնք Թարթառի միջին մասում են հոսում, հարուստ և արգավանդ մի վայրում, որը դարձել է անշուք և սակավամարդ մի վայր, և որը պետք է եղած լինի այդ կողմերի հին և գլխավոր շենք: Առաջինը Գրիգոր Մագիստրոսն է տալիս գիճի փայտյա եկեղեցու նկարագիրը. «Ասում են քեզ, որ մեր սեփական աղվանական աշխարհում կար՝ Ծար կոչված ավանը, և ես ինչ որ ասում եմ, կատակ չէ. վաղուց վրան աճել է գեղեցկատես գիճին, որից պատրաստված քիչ սյուներ չենք տեսել կոչարանում, հաստ ու ուժեղ, երկար ու գեղեցիկ գերաններ. այն սուրբ Հակոբի վկայարանն է: Տաճարի՝ ամբողջ գույքը կատարյալ է՝ տախտակները, խոյակները, սյուների պատվանդաններն ու գլուխները, դռները, սեմերը և հատակը ասում են, որ գիճի այդ մի ծառից են պատրաստված: Այդ գավառի այն տաճարում տեսել ենք նաև ընդարձակ սրահներ, միջանցքներ, որոնց չենք

<sup>16</sup> Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, հրտ. Հայկ Պետրոսյան, Փարիզ, 1960, էջ 12:

հանդիպել ոչ մի տեղ, բացի այդ թագավորական քաղաքից»<sup>17</sup>։ Աղվանքի մեջ է մտնում և Ծարը՝ այն ժամանակ Արցախը Աղվանքի տիրապետության տակ լինելու պատճառով, որին, ըստ արձանագրության վկայության, տիրում էին Խաչենի իշխանները ԺԳ—ԺԴ դարերում, ինչպես որ ասում է Գրիգորի և Դովի որդի Հասանի մասին, որը լինելով այդ կողմերի «և բազմաթիվ այլ գավառների իշխանը, ամենից շատ սիրում էր Ծար գյուղը՝ քաջ հայրենիքն ու պարգևները, որոնք արյան գինն են՝ տրված հայոց թագավորների կողմից»։ Պետք է ասել, որ նա այն ոչ միայն սիրում էր, այլև գեղեցկացնում էր շինություններով՝ իրեն գործակից և եղբայր ունենալով Հովհաննես արքեպիսկոպոսին, որը Հաղպատի առաջնորդն էր և շատ շենքեր էր կառուցել այնտեղ։

99. Սա ըստ Թաղեի վանքի արձանագրությունների «շինեց Գետամեջ սուրբ վանքը», որը նույն Ծարի վանքն է ավանդի հարավում՝ գեղեցիկ մեծ եկեղեցով, որը շատ հին է, և նրա տեղի ու շինության մասին վկայում է արձանագրությունը. «Այն ժամանակ, երբ թաթարները տիրել էին շատ երկրների, մինչև օվկիանոս մեծ ծովն ու Ստամբուլը, Պոնտոսից մինչև Եփրատ գետը տիրելով գոռոզաբար, մեծ հարկեր էին պահանջում՝ ներդրություն պատճառելով բոլորին, մեծերին ու փոքրերին մատուցելով մահվան ու գերության։ Տեր Հովհաննես Դովյանց, խըղճուկ, տկար և նվաստ հոգի, այն ժամանակ, երբ մենք ներդրության մեջ էինք, մեր նախահայրերից մեզ հրաման հասավ գնալ մեր առաջին հայրապետների աթոռը՝ հոչակված Հաղպատ վանքը և դարձի՛ բերել մեր հարազատ ավագ եղբայր, հոչակավոր քաջ զորավար Հասանի հայրենի և սեփական տունը, եկեղեցուն և քահանաներին սիրող նրա որդի Գրիգորին, բարեհամ

բավ իր տիկին Ասիային, որը Սյունիքի կողմերի իշխան, մեծ կոնս Տարսայիճի դուստրն էր։ Եվ մենք նայելով ձորակներին, որ այստեղից, այնտեղից հոսում էին ջրեր, տեսանք որ նրանց միջև մի գեղեցիկ թրակ կա, ես հավանեցի, մտա անապատ ու սկսեցի կառուցել մի մատուռ։ Եվ այդ նպատակի համար եկավ գավառի իշխան, մեր եղբորորդի Գրիգորը, որն իշխում էր նաև շատ այլ կողմերի և կամեցավ կառուցել սուրբ Աստվածածինը, որպես միջնորդ մեզ և բոլոր քրիստոնյաների համար։ Ես Տեր Հովհաննեսի շինության սկզբը դրեցի 2Ժ (1261) թվին»։

Իր դիրքի համաձայն էլ ստացել է Գետամեջ անունը, որտեղ վանքից առաջ եղել է վաղեմի մի շեն, քանի որ Գեղարքունի (Ծարի մուտքից մոտ 20 մղոն հեռու)՝ այդ կողմերի վրա իշխող վանեվանքի արձանագրության մեջ Ծապոսի հագրատունին ասում է, որ 903 թ. վանքին է տրվում Գետամեջը այլ չորս գյուղերի հետ միասին։ Արձանագրությունները միշտ այս անունով են հիշում վանքը և ոչ թե Ծարից։ Օրինակ, Խույթի կամ Թաղեի արձանագրություններում ասվում է Հովհաննեսի եղբայր Գարեգինի թոռ Սարգսի մասին, որին տրվել են շատ վանքեր «գեղեցիկ զանգակներ... (և) Գետամիջում՝ Ծար գյուղաքաղաքում, Եկեղեցու շուրջը կան տոհմի իշխանների խաչազարդ գերեզմաններ, ինչպես որ ասվում է Խույթի արձանագրությունում. «Գետամեջը մեր գերեզմանատունն է, մեր պապերից մեզ մնացած», և 1430 թ. Սայտի թոռը՝ վերոհիշյալ Սարգսի որդին տաճարի դռանը մի մեծ խաչավեմի վրա արձանագրում է. «Աստծու օգնությամբ ես՝ մեր ազգի մեծ իշխան, քաջ և հաղթող զորավար պարոն Ծանշի որդի Սայտիս, Փոքր Սյունիքի Ականի, Հաթերքի, Հանդարեթի և Գեղամա ծովակից մինչև Ծաղվանք տեղերի տերս, ՊՇԹ (1430) թ. կանգնեցրի մեր հայր Ծանշի խաչը. ովքեր որ երկրպագում են, թող՝ աղոթքների մեջ հիշեն»։

Այլ արձանագրություններ չեն նշում, և ոչ մի առաջնորդ

<sup>17</sup> Գրիգոր Ծաղխատրոս, Թղթերը, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 221։

չի հիշվում: Եվ թվում է, որ երկար ժամանակ շեն չի մնացել  
որովհետև ԺԵ դարի կեսին Խուրի վանքի արձանագրություն  
ներում իշխանները (պայազատները) վկայում են, որ այդ ժա  
մանակ և՛ դրանում, և՛ Խաթրի «վանքերում մարդ չկար, որ  
առաջ կար և շեն էր պահում»: Եվ տոհմը, որ այստեղ մինչ  
ուր սերունդ ցույց տրվեց, դրանից այն կողմ չի հիշվում այս  
տեղ, այլ կհիշենք Խաչեհում, նաև այլ իշխանների, որոնք Խա  
չենի շառավղիի ճյուղերից են, որոնք տիրել են Արցախի արև  
մըրջյան և հարավային կողմերին: Գյուղաքաղաքի անունը հրո  
շակվեց, որը բնիկներից մեկը ԺԶ դարում կոչում է **Փոքր Սյու  
նիք**, ինչպես և Խաչեհը:

100. Հետագա դարերում Ծար երկրից և ավանից դուրս և  
կան անվանի շատ մարդիկ, ինչպես՝ Հովհաննես Վարդապետ  
ԺԶ դարում, որն ապրեց Թադեի վանքում, մեռավ 1583-ին  
թաղվեց Սյունիքի Վասակաշենում: Նրան անվանակից և ժա  
մանակակից Հովհաննես Վարդապետը Ծարեցի պատմիչը, որ  
իր ժամանակի անցքերը պատմում է մինչև ԺԶ դարի վերջի  
տարին, նրա պատմության մի մասը տպագրվել է Առաք  
պատմիչի Պատմության հետ, իսկ մնացած մասը մեզ անծա  
նոթ է: Մատթեոս Սարկավազը՝ հայկական տպագրության հաս  
տատման համար քրոնաջան վաստակավորներից մեկը, Ժ  
դարի կեսին, 1655 թ. գալով Եվրոպա և ղեկավարելով Վենետիկում  
ու Հոռոմում, ձեռնարկում ու Ամստերդամում կառուցում  
տպարան, որը բարգավաճման հասցրին Ռուսաստանները, որոն  
հետև անժամանակ մեռնում է Մատթեոսը, 1660-ին:

1250 թ. Ծարում սկսում է գործել Դավիթ անունով մ  
խարեթա, մի ալլանդակ մարդ, որը «չքավորներից և աղքատ  
ներից էր, պահում էր նրանց ջրաղացը ...և դրանով կերակրո  
ր կնոջն ու որդիներին...: (Սա խաբվելով դեհից)՝ սկսում  
բարոզել, թե Քրիստոսը երևաց իրեն և ասաց, որ ինքը պետ

է փոխի աշխարհը և բժշկություն անի: Նրան միացան ուրիշնե  
րը և սկսեցին տարածել նրա համբավը՝ նրան կոչելով Դավիթ  
միայնակյաց ու սքանչելագործ: Եվ բռնությամբ խելով նրա  
տան ձիթահանքի գերանը՝ բարձր խաչ պատրաստեցին, տնկե  
ցին եկեղեցու դռանը, մորթեցին զվարակ (արջատ) և նրա մսից,  
ռակորներից, խաչի տաշեղներից, ջրաղացի կորեկի հատից,  
որպես՝ օրհնության նշխարք, տալիս էին բոլոր ուխտավորնե  
րին, որոնք գալիս էին զանազան կողմերից: Նույն բանասիրուն,  
որ հորդորեց նրան, դրեց ամբողջ գավառին՝ տղամարդկանց,  
կանանց, երեխաներին, երեցներին, ազատ մարդկանց, հի  
վանդներին, ցավագարներին այն համբավի համար գնալ նրա  
մոտ, առաջինը ինքը կեղծավորելով, ոչ մեկին ղեռաքրիստոսին  
չէր նմանեցնում: Նա այսպես էր քարոզում. Ռ՛յ եմ ես, մեղա  
վոր մի աղքատ, բայց Քրիստոսը ինձ հրամայել է քարոզել՝ եր  
կուշաբթի օրը պաս պահեցեք, հայհոյանք՝ մի տվեք, եկեք,  
համբուրեցեք ինձ, և թող ներվեն ձեր մեղքերը մինչև ձեր յո  
թեերորդ սերունդը»: Ըստ տարբեր տեսակի հիվանդությունն  
ների՝ անում էր նաև այլ անմտություն ու խաբեություն, որոն  
ցով «բոլորի միտքը իր կողմն էր գրավում, և այնքան մարդ  
էր հավաքվում նրա մոտ ժողովի, որ մինչև անգամ տեղը չէր  
բավականացնում: Եվ քանի որ ամառվա ժամանակն էր, մար  
դիկ, դուրս գալով դաշտերն ու սարերը, գիշերը այնտեղ էին  
մնում և կատարում՝ էին զանազան չարիքներ..., և շատերը  
զնում էին ընծաներով, ոսկով, արծաթով, զվարակով, ոչխա  
րով..., այլ երեցներ եկան և միացան նրանց՝ հարստության  
տիրանալու նպատակով: Մարդիկ ծառայում էին նրան, լվա  
նում էին նրա ոտքերը և ջուրը շաղ տալիս իրենց ու ժողովրդի  
վրա...», որը լսելով Վաճակյան մեծ Վարդապետը, նրա աշա  
կերտ, այդ դեպքերը պատմող կիրակոսը և ուրիշներ, զգուշու  
թյան ու կշտամբանքի գիր գրեցին, իսկ Տեղ Գրիգորիս եպիս

կոպտը՝ Դադիվանքի առաջնորդը, եկավ «չատ քահանաների հետ այն գյուղը, քանի որ այն նրանց թեմի մեջ էր մտնում, խաչով, ավետարաններով և, զիջերային պաշտամունք կատարելով, խաբված մարդուն կանգնեցրին մեջտեղում, որպեսզի թերևս նրա միջից դուրս ելնի պիղծ ոգին: Եվ երբ նրան հարցնում էին, թե ինչ է տեսնում, ասում էր, որ երբ բերանքսիվայր ընկնում է երկրի վրա, երկրից [աստված], իրեն է երևում և խոսում իր հետ: Այս եպիսկոպոսն ու երեցները վերցնելով խաչը, որը տնկել էր խաբերան, կամեցան էին ջարդել: Ծարժվեց ամբողջ բազմությունը և սրերով ու դազանակներով կամեցան էր սպանել նրանց, իսկ նրանք, դուրս գալով ամբոխի միջից, անեծքներով խիստ նզովում էին հանդգնողներին: Նրանցից ոմանք զղջացին, գնացին և աղաչեցին եպիսկոպոսին՝ արձակել իրենց անեծքի կապանքներից: Եվ այն մարդուն տվեցին նրանց ձեռքը: Եվ երբ տանում էին նրան, հանդիպեցին գառնեցիք, որոնք գալիս էին մեծ դռնից, այն մարդը նրանց աղաչեց, որպեսզի նրանք իրեն ազատեն եպիսկոպոսի ձեռքից, քանի որ իրեն գառնեցի էր համարում և նրանց ազգակից: Նա ժողովրդի առաջ ասում էր, թե ինքը Արշակունիներից է, հետևաբար իր որդիներից մեկը պետք է լինի թագավոր, իսկ մյուսը՝ կաթողիկոս, և նրանց վրա պետք է կատարել սուրբ Սահակի տեսիլքը: Այնուհետև եպիսկոպոսը այն մարդուն տվեց նրանց և երդում պահանջեց, որպեսզի նա այլևս չմոլորեցնի մարդկանց, ահա այսպես հազիվ վերացավ չարը»<sup>18</sup>:

101. Ծարի հարավում նշվում է միայն **Միայի** գյուղը, որը պետք է լինի մենաստանի մոտ, և նրա անունով էլ պետք է կոչվի Իսդիսու գետակը, իսկ հյուսիսում, գետի ձախ կողմում՝ **Գյունեյ-Բեյի** արևմտյան կողմում, **Քելզաքն** է: Նրա հյուսի-

սային կողմում **Քելվանիրն** (°) է, որից հյուսիս՝ **Սերֆինաքը**, սրանից արևելք, գետի աջ կողմում՝ **Չիրքինը**, որոնց մասին ոչ մի տեղ չի ավանդված: Ինձ՝ թվում է՝ այդ տարածքում պետք է լինի հին **Հղերկա** գյուղը, ուր է դարի սկզբին Գեղամա երկրից եկավ ոմն ճգնավոր Հովսեփը, ծերունի եպիսկոպոս Միհրի օրհնությամբ եկեղեցի շինեց և այնտեղ տեղավորեց սուրբ Ստեփաննոսի, Գևորգի, զորավար Անդրեի նշխարները, որոնք Տաննիքի ճգնավոր Մխիթարը բերեց Երուսաղեմից ու Տորոսից: Դրանց վրա Հովսեփը ավելացրեց նաև Հովհաննես Մկրտչի նշխարները, որոնք բերել էր Գեղարքունիքի Պոմ վանքից: Եվ վկայարանը, ըստ Աղվանքի պատմիչի տեղեկությունների<sup>19</sup>, շինեցին ոմն Փոքրիկ անունով հյուանը և նրա որդի Հովհաննեսը:

102. **Հանդաբերդում**, որն ընկած է Տուդխ գետակի ընդարձակ հովտում, հարավարևմտյան կողմերում և աղբյուրների մոտ, նշվում են **Պաշոխակի** և **Շեքերես** գյուղերը, իսկ հարավարևելյան կողմում, հարավից դեպի հյուսիս գնացող հոսանքների մոտ՝ **Գալապունը**, **Իրզան** կամ **Իրծան**, աջից՝ **Հիրխիջև**, **Չայքենը**, **Հանիսումուն**: Սրանց մոտ են գտնվում տաք ջրերի անվանի բաղանիքները, որոնք նշում է **Ապիքերս** (ջերմաջրեր) անունով պարսիկ ոմն աշխարհագիր. Դրանց տեղը նշում է Կիրակոսը Դավիթ խաբերայի պատմության մեջ, երբ Ծարի մասին ասում է, թե այն պետք է լինի «**Հանդաբերդի** մոտ, որտեղ Ջերմուկն է»<sup>20</sup>: Թ դարի հնագույն պատմիչը և՛ նշում է նույնը և նրա մոտ էլ՝ **Հանդուն**, որը **Վայկունիքում** է, մեկ գուղ էլ կա այս անվանք, քանի որ Ատրներսեհի՝ Սահլ Սյունի Հայ-

<sup>19</sup> Հմմտ., Կղկտ., էջ 280—282:

<sup>20</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 322:

<sup>18</sup> Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 321—328:

կազմի որդու՝ Աղվանից հարստության ժառանգ Ապրամիկի հետ փեսայանալու մասին ասում է. «չհնում է Հանդու բերդը և իր ապարանքը, Վայկունիք կոչված գյուղում, որտեղ գրու- նըվում են արքունական բաղանիքները»<sup>21</sup>: 900 տարի հետո Վայկունի ավազակի դաստակերտը կամ գահը փոխելով Սյու- նի-Աղվանքի իշխանության նոր աթոռով՝ նա երկար ժամանակ չկարողացավ վայելել խաղաղության մեջ, քանի որ հուլան այլ իշխանագույնների հետ միասին նրան էլ գերի տարավ Սամա- նա, որտեղից շատ տարիներ անց նա վերադարձավ: Երկրա- մասի պայազատները մինչև ՓԵ դարի կեսը, ինչպես ցույց տրը վեց Սայտինի արձանագրության մեջ, կոչվում են նաև Հանդա- բերդի տերեր: 1271 թ. Գանձասարի արձանագրության մեջ գրում է նաև Հանդաբերդի ոմն Սասնան՝ նկեր տալով վան- քին իր կին Մահանի հիշատակին: Այժմ այդ բերդի տեղը չի նշվում, բայց ես կարծում եմ, որ այն պետք է լինի Չայքենդի մոտ, այսինքն՝ Վայկունիք գյուղը:

**ԲԵՐՁՈՐ, ԶԱՎԵ, ԲՈՒՍՏԻ-ՓԱՌՆԵՍ, ՓԱՌԻՍՈՍ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ, ԶԵՎԱ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԸ (ՎԻՃԱԿ)**

103. Կուրանի ձորահովտի արևմտյան կողմը՝ Կուրակի պատսպարանը, որը կազմում է Մոսլ լեռան արևելյան կողմը կամ Այրում և Չլաբերդ գավառների անջրպետը, իմ կարծի- քով, հին Բերդաձոր գավառն է, թեև բազմիցս ասացինք, որ Այրումի՝ մեջ է մտնում, բայց չենք կարծում, թե նա ամբողջ- փին անփոփոխվում է նրանում, քանի որ Արցախի հին ոչ մի այլ

<sup>21</sup> Կղնկտ., էջ 840:  
26

գավառի մեջ հնարավոր չէ այն տեղադրել, քան Բերդաձորի, որի անունն էլ պետք է թխեցնել տեղի բնությունից, բազմաթիվ ամրոցների ու խոր ձորերի քարակների առկայությունից, բայց աշխարհագրի<sup>22</sup> շատ օրինակներում և պատմիչների մոտ Բեր- ձոր է անվանված, որն այլ իմաստ է տալիս՝ արգավանդություն: Սակայն կարծում եմ, որ այն հնչյունական կամ բարբառային ա- ղավաղման արդյունք է:

Ըստ Խորենացու, այն պետք է լինի Վայկունիքի մոտ, նրան կից, որը Աղվանքի աշխարհագրության մեջ ներկայացվում է ավելի երկար ձևով: Այդ նույն բանը հաստատում է նաև Աղ- վանքի Պատմիչը՝ այն դասելով բաղանիկեցիների կողմից նվաճված գավառների շարքը. «Վերին Վայկունիքը, Բերձորը, Միսականը և այլն»<sup>23</sup>: Մրանք գավառների նվաճումից առաջ, 880-ին ասպատակելով «սրերով ու նիզակներով կոտորեցին Բերդաձոր գավառի ավանները՝ Ուռեցը, Կառնակաշը, Հակա- քին, Տափարը»: Այդ պատճառով Ստեփանոս Աբլասաթը բերեց հաբան բռնակալին և կոտորեց նրանց, բայց իրեն էլ դավե- ցին: Սակայն դրանց անունները կամ տեղը ինձ ծանոթ չեն:

104. Երկրամասի ելքի կողմում նշանակված է մի փոքր գավառ, որը հնում կրում էր **Զավե** անունը: Այն Խորենացին չի հիշատակում, այլ տեղադրում է Աղվանքում, միացնելով Հա- յառտանից, Ուտիքից, Արցախից գրաված քսան կամ քսանչորս գավառներին. «Ծիկաշեն Գարդման, Կողթ, Զավե, Բուստի- Փառնես և այլն»<sup>24</sup>, որը պատմության մեջ ոչ մի անգամ չի հի- շատակվում, այլ մինչև այժմ հայտնի է **Զելվա** անունով և պետք է լինի նույն կողմում, Ղարա-չայ կամ Կուրան գետի մոտ: Այն

<sup>22</sup> Հմտ., Մ. Խորենացի, Մատենագրությունք, Վենետիկ, 1848, էջ 609:  
<sup>23</sup> Կղնկտ., էջ 827:  
<sup>24</sup> Մ. Խորենացի, Աշխարհացոյց:

հանգամանքը, որ այժմ էլ այդ գավառը ընկած է նեղ շերտով, ինչպես հնում, վկայում է նրա՝ **Քուստի-Փառնես** մեծ գավառի մի մասը լինելու մասին: Այժմ պետք է գրավի հիշյալ գետերի հովիտը, որը և հաստատվում է պատմիչների կողմից. այն դրվում է նույն գավառներին կից: Այսպես, օրինակ, այդ բանը հաստատվում է վերոհիշյալ աշխարհագրի և Աղվանքի պատմիչի կողմից<sup>25</sup>: Նա Մահակ Սևադայի մասին ասում է, որ Թ դարում նա տիրել է Գարդման և **Քուստի-Փառնես** գավառներին, քանի որ այն ժամանակ Գանձակը ամուր և՛ անվանի պետությունն էր, և ընդարձակ Գարդման գավառը իր տիրապետության տակ էր առել նաև այժմյան Գանձակի գավառը, որին հարավից սահմանակից է **Քուստի-Փառնեսը**, արևմուտքից՝ **Մեծ Կողմանքը**: Եվ «Միսայել եպիսկոպոսը Մեծ Կողմանքի և **Քուստի-Փառնես նահանգի**», այսինքն՝ այդ երկու գավառների, որպես մեկ ամբողջության, եպիսկոպոսն է: Է դարում այդ տեղանունը նշված կա այդ տարածության և մեծ իշխանության մեջ:

105. Այս գավառը առավելապես ծաղկում ու հզորանում է Ժ դարում, էլ ավելի հռչակվելով ԺԳ դարում, բայց տակավին ոչ թե **Քուստի-Փառնես**, այլ **Փառխոս** անունով: Անկախ անունների անանությունից կամ տարբերությունից, պատմական նշաններից պետք է ենթադրել, որ այն միևնույն գավառն է: Բանի որ Վարդան Պատմիչն ասում է, թե Մամ տիկինը եկել է **Փառխոսի** իշխան Գրիգորի մոտ և նրանից խլել **Շամքորի** գավառը<sup>26</sup>, որն իր տեղում հիշեցնիք: Իրանից էլ հայտնի է դառնում, որ այն **Փառխոսի** մի մասն էր կամ էլ նրան կից

էր: Միևնույն Գոռն ասում է, որ Գանձակի մեծ երկրաշարժի ժամանակ շարժվում են շատ տեղեր «**Փառխոսի** և **Խաչենի** գավառներում»<sup>27</sup>, որից պետք է ենթադրել, որ **Փառխոսը** ընկած էր Գանձակի և **Խաչենի** միջև: Ասողիկը Գագիկ Ա-ի մասին ասում է, որ նա տիրել էր «**Փառխոսի**, **Խաչենի**, **Վայոց ձորի** սահմաններից սկսած»<sup>28</sup>, որն սկիզբ է առնում արևմուտքից՝ **Վալկունիքից** և, ձգվելով **Խաչենին** զուգահեռ, հասնում է երկրամասի թագավորների վերացման մասին՝ Գագիկի (որը տիրել էր այդ վայրերի սահմանամերձ շրջաններին) և Գանձակի տիրակալ Փառլունի մասին, որոնք կովելով միմյանց դեմ, մեկը մյուսից խլում էր երկրամասը: Դա ևս ապացուցում է, որ այդ երկրամասն ընկած էր այդ երկուսի իշխանությունների միջև: **Փառխոսի** այդ թագավորները նույն Աղվանքի թագավորներն են՝ Սյունյաց ազգականները, որոնք Ժ դարի կեսին կրկին փայլեցին արքայական փառքով: Իրենց անվանը նոր փառք ավելացրին Սենեքերիմ և Գրիգոր եղբայրները, որոնք մահացան 1008-ին «և նրանց երկրամասը կովով իրար միջև բաժանեցին Հայոց Գագիկ արքան և Գանձակի ամիրս **Փառլունը**», որը, ըստ Վարդանի, բռնեց **Փոխյալեն**՝ իր քարերար Գրիգորի որդուն, հոր մահից հետո սպանեց նրան և այդպիսով տիրեց երկրին<sup>29</sup>: Սակայն նույն ցեղից կրկին բողբոջեց իշխանների և թագավորների տոհմը Աղվանքում և **Խաչենում**, ինչպես ցույց կտրվի առաջիկայում: Եվ դրանով իսկ շատ պարզ կերպով

<sup>27</sup> Ավիշան Ղ. Լ., Հայաստանում, Վենետիկ, 1901, էջ 361:

<sup>28</sup> Մտեփանոս Տարօնցի, Պատմության տիեզերական, Պետերբուրգ, 1885, էջ 256:

<sup>29</sup> Անդ, էջ 283:

<sup>30</sup> Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն, էջ 100:

<sup>25</sup> Կղևկո., էջ 341:

<sup>26</sup> Վարդան Վարդապետ, Հաւաքումն պատմութեան, Վենետիկ. 1862, էջ 100:



ապացուցվում է, որ այլ էին Փառխոսի հարստության թագավորները, և այլ՝ Սյունյաց Բաղա հարստությանը, թեև նրանք խնամիններ էին և սերում էին Առանյան նույն ցեղից: Եվ երբ նրանք նահանջեցին Խաչեն, Փառխոսը Գանձակի տերերի իշխանության տակ ընկավ և ԺԱ—ԺԲ դարերում այն հիշվում է որպես այդ նահանգի մի մեծ մասը: Այնտեղից դուրս եկան հոյակապ մարդիկ՝ Աղվանքի մի քանի կաթողիկոսներ և տաղանդավոր Հովհաննես Սարկավազ Վարդապետը:

Վրաց պատմիչը ավելի վաղ, այն է՝ մեր Արտաշես Արշակունի արքայի օրոք, հիշատակում է **Փառխոսի դուռը**, որից դուրս ելան, ասում է, վրացիները և կովկասյան ասպատակները ու Վանաճորը, Բասենը, Նախիջևանը ավերելուց հետո, ամփոջապես անցնելով Կուր գետը, գնացին Կամբեջ<sup>31</sup>: Բայց ես չգիտեմ, թե ինչ տեղի է համապատասխանում այս դուռը: Այդ հին գավառները կամ Կուրանի հովտում գտնվող մի մասը այժմ գտնվում են Զրբերդ մեծ գավառի հյուսիսային կողմում և համարվում են առանձին բնակավայրերի (վիճակ), օտար լեզվով **Իկիրմիտեօթթ** (քաանչորս)՝ «նրանում նույնքան գյուղ լինելու պատճառով», դրանց թվում են նաև **Ջելվան** կամ **Ջելվան** և մեզ ծանոթ հին ու նոր նշանավոր շատ տեղեր:

106. Աշխարհացույցում Մոսկի արևելյան ստորոտներում նշվում է նոր **Պուզանրզ** մենաստանը, որը, չգիտեմ, կոչում են նահատակված հավատացյալ Թաթարի անունով, թե՛ մի այլ կապակցությամբ, կամ էլ գուցե աղավաղված է այդ անունը: Նրա մոտ, լեռների ստորոտներում, Կուրակի վտակների մոտ են գտնվում **Պուզուզը**, **Մոնաշխը**, **Էրգեն** և այլն, որոնք, թվում է, քաանչորսից են, որոնց մի մասը ավերակ է ու անմարդաբնակ: Դրանք գոյություն են ունեցել անցյալ դարի վերջին և դարիս

սկզբին, որոնց տիրում էին հաշկական առանձին իշխաններ (մեկիքներ), և ցարդ հարսոնի է Փրիդոնյանների անվանի տունը:

Սրանց մոտ, ավելի հեռու լեռներում, Կուրակի և Կուրանի անջրպետներում է գտնվում **Բերիս** գյուղը, որ, կարծես, Փառխոսի բուն տեղում է, որի անունով էլ այդ կողմերում ասվում է այժմ ամայի քաղաքի տեղը: Հենքի մոտ այս անունով քաղաք կամ ավան չի հիշատակվում, նպատակահարմար է այն կարծել գավառի անունից և այդտեղից էլ՝ Սարկավազը: Բայց նրանք Ժ դարից հիշում են Փառխոսի վանքը, որի կործանման ժամանակ առաջնորդն էր Պետրոս Վարդապետը: Նա ընտրվեց Աղվանքի կաթողիկոս և տասներկու տարի անց «հրածարվեց աթոռից, և նրան հաջորդեց Փառխոսի վանական տեր Մովսեսը»<sup>32</sup>: Եվ մինչև օրս այն ճգնավորների ամայի մենաստանն է:

Բերիսից հյուսիս է գտնվում **Ռեյսաղը**, արևելքում, Կուրանի ձախ ափին՝ **Ղարաշինար** մեծ գյուղը (Սև Մոսի), աչից՝ **Ղարա-յաքան**, Բերիսի հարավ-արևմուտքում, նույն Կուրանի մոտ՝ **Ազնա-քենը** երկու գյուղերը, որոնց մոտ է գտնվում **Մաճաքեկ** ավանը, հյուսիս-արևելքում, Զրբերդի ու Ճևաճիրի սահմանամիջում՝ **Ջելվան** կամ **Ջելվալը**: Այն ընկած է Կուրանի աջակողմյան մի վտակի մոտ, մի արգավանդ վայրում, որը իր անունով էլ կոչվում է, և դրանից էլ ծագում է գավառի **Ջավե** հին անունը:

Աշխարհացույցում այսքան քան է նշված Փառխոսի հրոշակավոր գավառի մասին, որի փառքն ու անունը ավելի հին են, քան նախորդ նշվածները:

107. Այս բնակավայրի հյուսիսային կողմում, Կուրակ գետի մոտ պետք է փնտրել **Ջարդունի** դաշտակի տեղը, որտեղ նահատակվեց Ս. Եղիշեն առաքյալը Գիսից գալու ճանապարհ

<sup>31</sup> Ջուանչեթ, Համսոստ պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1884, էջ 82:

հին. «դիցամոլ կուսապաշտների զոհարանի տեղում նահատակ-  
վեց, և հայրոհի էլ չէ, թե ում կողմից կատարվեց (նահատակու-  
թյան) գործը: Եվ այնտեղ, մահապարտների փոսի մեջ ընկավ  
նրա պատվական ճշխարքը և ծածկվեց այն տեղում, որը երկար  
ժամանակ **Հոմենք** է կոչվում»<sup>33</sup>: Հայամավորք գիրքն ասում է,  
որ ոչ թե ճշխարքները, այլ հենց ինքը՝ սուրբը իր մի աշակեր-  
տի հետ միասին «ընկավ մի շատ խոր և թունավորաբանակ փոսի  
մեջ՝ մարմնով շատ այլ չարագործների հետ»: Նշխարքների  
մասին ասում են, թե դրանք հայտնի են եղել Վաչագանի ծա-  
մանակներից, իսկ ըստ Պատմիչի «շատ ժամանակ անց աստ-  
վածաբախ մարդկանց տեսիլք է երևում, և մի խումբ գալիս է  
փոսի մոտ ու այնտեղ տեսնում իրար վրա կիտված շատ ու-  
կորներ: Նրանք առհասարակ տարակուսեցին, բայց դիզեցին և  
գիշերները աղոթքներով հսկեցին այն: Եվ աստվոռոյան մեծ  
երկրաշարժ եղավ, և այնտեղ եղողները ընկան գետնին: Անա-  
պատում բարձրացավ ուժեղ քամի և անսուրբ մարդկանց ու-  
կորները սփռեց ամբողջ դաշտով մեկ, իսկ տեղում մնացին  
միայն առաքյալի ճշխարքները: Ուռեկան գյուղի մեծահարուստ  
ուն Ատեփանոս<sup>34</sup> քահանան հափշտակեց նրա միայն գլուխը,  
աճապարելով նստեց իր երիվարն ու հեռացավ: Երբ բազմու-  
թյունը ընկավ նրա ետևից, մթամած մառախուղը փայլաուս-  
կումներով նրանց միջից անցնելով, սարսափեցրեց նրանց, ո-  
րոնք վերադարձան հավաքատեղի: Տեսիլքով հայտնված սուրբ  
Եղիշայի ճշխարքները տարան, տեղավորեցին Ուռեկան ավա-  
նում, որտեղ դրվեց նրա գլուխը սուրբ քահանա Ատեփանոսի  
ձեռքով: Այնուհետև այնտեղից տեղափոխեցին Ներս-Միհրի  
սուրբ վանքը (Ուխտ), որն այժմ կոչվում է Զրվշտիկ, որը նույն  
ինքը Եղիշա առաքյալն է՝ ի փառս ամենակալ տեր Աստծու:

<sup>33</sup> Կղնկո., էջ 10—11:

Երկար ժամանակ անցնելուց հետո բարեպաշտ Վաչագանը Ե-  
ղիշայի նահատակության փոսի վրա հուշապյուն կանգնեցրեց:  
Եվ արքայի սենեկապանը, առանձնաճակով այնտեղ, իր կյան-  
քին վերջ տվեց այդ հուշապյուն վրա»<sup>34</sup>:

108. Այդ փոսի տեղը, այն է՝ **Հոմենքը** կամ Աղվանքի խոր  
Վիրապը այժմ չի հիշվում, բայց **Ուռեկան** ու **Զրվշտիկը** հայտ-  
նի են: Առաջինը **Հոռիկ** է կոչվում, որը գտնվում է արևմուտ-  
քում, **Զեյվայից** ոչ շատ հեռու: Այն **Ուռեկն** է, որը պահել է հին  
անունը և ոչ թե այն ծագում է **հյուր եկ** ձևից, ինչպես կարծում  
են տեղացիները, որպես թե այնտեղ գիշերով հյուրընկալվել է  
Վաչագան արքան: Ինչպես որ անհայտ են սրբի նահատակու-  
թյան հանգամանքները, նույնպես և անհայտ է ճշխարքի առա-  
ջին գյուտի ժամանակը: Թվում է՝ Վաչագանի ժամանակ կամ  
նրանից հետո այնտեղ կառուցվում է **Գտավանքը**, այսինքն՝  
**Գյուտի վանքը**: Գյուտը եղել է Վաչագանի օրոք, ինչ-որ մեկի  
կարծիքով՝ 489 թ. և սեպտեմբերի 29-ին՝ ըստ Հայամավորքի:  
Ասում են՝ **Գյուտ** է կոչվում այն գյուղը, որտեղ Վաչագանի ծա-  
մանակ հայտնվեցին ճշխարքները. դա միշտ է նաև Գյուտ  
վանքի վանահայրը Եղիա կաթողիկոսի ժողովում, Աղվանքում.  
արդյոք սա վերոհիշյալ **Պուլանդզ վանքը** չէ:

Հոռիկում մինչև օրս կանգուն մնացել են 1279 թ. կառուց-  
ված մի եկեղեցի և 1284 թ. կառուցված ժամատունը, ինչպես  
որ ցույց են տալիս արձանագրողները. մեկը գրում է. «ԶԻԸ  
(1279) թվին, տեր Ատեփանոսի քահանայության օրոք. այս ե-  
կեղեցին կառուցող տեր Հովհաննեսին, իր ծնողներին, եղբայր-  
ներին հիշեցե՛ք հանուն Բրիտանիայի»: Մյուսը գրում է. «ԶԼԳ  
(1284) թվին, աշխարհակալ Ապաղա խանի տերության, տեր  
Ատեփանոսի հայրապետության և Նորադեհի, Սրադեհի, Գա-  
րապիջիհի իշխանության ժամանակ, ես՝ տեր Հովհաննեսս,

<sup>34</sup> Անդ., էջ 11—12:

շինեցի գավիթը՝ ի հիշատակ ինձ, իմ ծնողների և եղբայրների»։ Եկեղեցու շուրջը կան տոհմիկ մարդկանց գերեզմաններ, որոնց թվում նաև հեկար իշխանինը, նրա մոտ էլ՝ վերջին ժամանակներս նշանավոր մարդու՝ Մելիք Ադամի քարաշեն ապարանքը։ Եկեղեցու սահմանում կան նաև բազում այլ շենքեր։

109. Գտավանքից պակաս չէ նաև **Ներս Միհրի** վանքը, որը կոչվում է **Ներսմիհրական միաբանություն (ուխտ)**, ուր Վաչագանը տեղափոխեց սրբի նշխարները, որի հետևանքով էլ նրա անունը ընդհանրապես **Ս. Եղիշե** է կոչվում։ Ինձ թվում է՝ Ներս Միհր իշխանը վանքը կառուցողն է, և թերևս երկար ժամանակ վերակացուներ նշանակվեցին նրա ցեղից այդ տեղի համար։ Այդ է պատճառը, որ նրանք կոչվում են վանքի վանահայրեր, ինչպես, օրինակ, սրբազան **Քչիկը՝ Եղիա** կաթողիկոսի օրոք, **Ը դարի** կեսին, Գտավանքի վանահայրը և ուրիշներ։ Այն մասին մեզ քաջ հայտնի են դարձնում Աղվանքի կաթողիկոս Սիմեոնի այն կանոնները, որոնք սահմանեց Եղիան, ըստ որի «շատերից տրտունջ են լսում, թե շատ տեղերում եկեղեցիներին վանակա՞նությանը հանդերձ զինվոր՝ մարդիկ են տիրում, որոնք իրենց չար գործերի պատճառով արժանի չեն եկեղեցի մտնելու, ուր մնաց եկեղեցական հասույթն ու հացը ուտելու։ Այդ մասին էլ Ներս Միհրի վանահայր սրբազան **Քչիկը** գրել է, թե աղվանից իշխան **Վարազ Տրդատը** մի փոքրիկ գյուղակ է տվել սուրբ Խաչիս՝ սպասավորելու իր հոգու փրկության համար, իսկ այժմ Փուսան-Վեհ անունով հեծյալը, անառակ կյանք վարելով, գրածը մեջտեղ է բերում, թե Աղվանքի իշխանը իրեն է տվել այդ եկեղեցին վանակա՞նությանը, որպեսզի ինքը հոգ տանի...։ Եվ թող Փուսան-Վեհը չտիրի այդ եկեղեցուն՝ ըստ սուրբ հոգու հրամանի»<sup>35</sup>։ Եղիա կաթողիկոսը ժողովի կանոնների այս պատ-

ճենը տվել էր **Քչիկին՝** պահելու, ինչը և նա կատարեց։

Ծառ հին է վանքի **Ջրվշտիկ** անունը, որով և մինչև օրս կոչվում է։ Այն գտնվում է նույն Հոռիկի արևմտյան կողմում, դժվարանցանելի ձորամիջում, որի պատճառով էլ անապատ է կոչվում։ Այդ վանքում, ասվում է մի հիշատակարանում, գրոնդվել է Տիրամոր վերափոխման պատմությունը, որը **Քերթո-դահայրը** և **Մանդակունին** հրատարակեցին։ Պահպանվել են **ԺԳ** դարում կառուցված շենքերը։ Եկեղեցին փոքր է և կառուցված է կանոնավոր ձևով, անմշակ մեծ քարերով Վաչագանի դաստակերտի հիմքի վրա հետևյալ արձանագրությամբ. «ՈՂԴ (1245) թվին ես՝ սուրբ միաբանության Աերոք սարկավագս, նախկին հիմքի վրա շինեցի սուրբ Առաքյալ վանքը. ձեր ա՛ղոթքների մեջ հիշեցե՛ք»։ Գավիթը ևս անշուք ձևով է շինված, 1264-ին, ինչպես վկայակոչում է արձանագրությունը. «2ԺԴ (1264) թվին ես՝ Խաչատուրս, աստծու կամքով շինեցի այս ժամատունը, առաջնորդությամբ տեղ՝ Սիմեոնի. աղաչում եմ՝ հիշեցե՛ք հանուն Քրիստոսի»։ Սերոբին և Խաչատուրին օգնել են և ուրիշները, ինչպես որ գրում են. «Մենք՝ Առաքել վարդապետս և Չահան իշխանի որդի Թեոդորոսս, Աստծու օգնությամբ կառուցեցինք այս եկեղեցին և ժամատունը՝ ի հիշատակ մեզ և մեր ծնողների»։

Կան և այլ համառոտ արձանագրություններ, ինչպես՝

Ա. «Ես՝ Գրիգորս, Աստծու կամքով շինեցի Ուտապատ եկեղեցին, ավետարան գնեցի և **Քերթ** հողամասը նվիրեցի սուրբ միաբանությանը։ Առաջնորդ տեղ Սիմեոնը և միաբանները Համբարձման տոհմի ժամանակ երկու ժամ պատարագ արեցին»։

Բ. «Ես՝ Սերոբյե քահանաս, Աստծու կամքով երեք գիրք տվեցի սուրբ ոխտին։ Առաջնորդ տեղ Սիմեոնը և միաբանները Բարսեղի տոհմի առթիվ պատարագ կատարեցին»։

<sup>35</sup> Անդ., էջ 309։

Գ. «Ես՝ Դավիթս և իմ ամուսինը միաբանեցինք սուրբ ուխտի հետ և խաչ մկրեցինք: Առաքյալների տոնի ժամանակ մեզ համար երեք պատարագ կատարեցին»:

Դ. «Մենք՝ Առաքել Վարդապետս, Ծրվանի թոռ տեր Մատթեոս եպիսկոպոսս, Ծհանջի որդի Տիրանս, Աստծու կամքով շինեցինք այս եկեղեցին, սպեցինք ժամատունը՝ ի հիշատակ մեզ և մեր ծնողների. ԶԾԸ (1509) թվին»:

Ե. «Ես՝ տեր Մատթեոսս, Աստծու կամքով սպեցի այս եկեղեցին ԶԿԶ (1317) թվին, իսկ զանգակատունը շինվեց ԶՀԲ (1323) թվին. հիշեցե՛ք աղոթքների մեջ»:

Զ. «Ես՝ Հովհաննեսս, Աստծու կամքով միաբանեցի սուրբ Առաքյալին, այս սուրբ Աջանը տվեցի ավագ եկեղեցուն, Սիմեոնի առաջնորդության ժամանակ, և միաբանեցինք Ղազարոսի տոնին երկու ժամ պատարագ տվին: Կատարողները օրհնվեմ Աստծու կողմից. ԶԽԱ (1292) թվին»:

Մի այլ արձանագրություն էլ գրված է մի փոքրիկ մատուռի մասին, որտեղ հանգչում է քարեպաշտ Վաչագան արքան, որի շնորհիվ Աղվանից հավատը դարձել է հաստատուն ու փառավորված: Մատուռի վրա գրված է. «Աս է Վաչագան թագավորի հանգիստը. թող աստված ողորմի հայրապետին, նրա ծնողներին և նրանց, ովքեր շինեցին՝ առ եկեղեցին տեր Սիմեոնի առաջնորդությամբ. դա ԶԼԵ (1286) թվին էր»: Գալթում կան ուրիշ տապաններ էլ, դրանց թվում նաև 1656 թ. ցուարների կողմից սպանված Մելքիսեթ առաջնորդի տապանը: Մենաստանը շրջապատված է քարուկիր պարսպով: Կանգուն են մնացել սենյակներն ու ընդարձակ սեղանատունը:

Զրվշտիկին մոտիկ, քարքարոտ տեղերում կան մեծ շենի ավերակներ: Այդ շենը մայրաքաղաք են կոչում: Նրա մոտ են գտնվում Մելիք Ադամի քարաշեն գեղեցիկ ապարանքը և մի մատուռ՝ կառուցված Փախրադինի իշխանության և Սուքիասի

առաջնորդության ժամանակ, 1260 (2Թ) թվին, որից էլ պարզ է դառնում, որ այդ տեղում եղել է մենաստան: Ինձ թվում է, որ Ներս Միհրին մոտիկ պետք է եղած լինի և Հուսեփի վանքը, որի վանահայրը Եղիա կաթողիկոսի ժողովի ժամանակ հիշատակված Գրիգորն էր:

## ԳՅՈՒԼԻՍՏԱՆ-ՌՈՍՍՍՏԱԿ

110. Կուրանի և Թարթառի միջով հոսում է ձկնաբեր (կարմրախայտ) Ինձե գետը, որը, ինչպես ինձ թվում է, թխելով Մոսկի արևելյան բլուրներից, անցնում է Ոստիքի Ծևանջիր գավառը: Բայց չի Աշվում նրա գետաբերանը, այն է՝ Կո՞ւր գետն է թափվում, թե՞ մի այլ տեղ: Հարկ է մտածել, որ հենում այն պետք է եղած լինե՞ր Քուստի-Փանձեսի կամ Մեծ Կողմանքի մի մասը, որոնք Աղվանքի գավառների մեջ են մտնում: Օրինակի համար, վերոգրյալ Զավեն կամ Ռոսաստակը, որը Աղվանքի պատմիչը համարում է Մեծ Կողմանքի մի մասը<sup>36</sup>, աշխարհագրի մոտ Աշված է Ոստոնտակ կամ Ոստոնտակ սխալագրությամբ: Անտարակույս այն պետք է ընկած լինի Թարթառի և Ինձեի միջև, բայց թե դրա անբողջ հովիտը Արցախի որ մասն է գրավում, չգիտեմ:

Միջին դարերում, երբ այլագոհները իրենց ձեռքը գցեցին այս տարածքը, այն կոչվում էր Գյուլիստան, որպես և մինչև օրս է կոչվում, գետի ձախ ափին գտնվող բերդավանի հետ միասին, որն ընկած էր Ազճաբենդ գյուղերից հարավ:

Խթրավանքի մի արձանագրությունում Գոլաստյան է կոչվում: Ասվում է նաև ԺԲ դարի սկզբի այդ կողմերի արքայազն-իշխան Վասակի մասին, որը, գնալով այնտեղ, ազատում է այն

<sup>36</sup> Կղնկո., էջ 205

օտարների՝ ձեռքից և այնտեղ բնակեցնում իր որդուն: Այնտեղ բերվում է մի մեծ խաչվեմ, որի վրա էլ արձանագրվում է այս բանը:

Արցախում, Իճնեի հովիտներում, ըստ Ջալալյանի, դեպի ձորքանեց ընկած գետափին, նշվում են ճգնավորների՝ **Թաղիպեկի** անունով ամայի վանքը, իսկ գավառի սահմանում, Գյուլխատանից ավելի հյուսիս-արևելք՝ **Թալիշ** գյուղավանքը: Գետի ափին, մի բարձր վայրում գտնվող Գանձասարի արձանագրությունում հիշատակվում է Աբով հայրապետը՝ Թալիշի իշխան Հովսեփի որդին, որը 1657 թ. իր կին Հերիքնազի հետ միասին օգնում է նորոգելու սուրբ աթոռի երկու եկեղեցիները: Սրանց ցեղից են սերում ԺԸ դարի անվանի և քաջ մարտիկ՝ Մելիք Հովսեփը և Մելիք Բեկարը: Թալիշից հյուսիս նշվում է Թուրուս գյուղը:

### **ՉԱՐԱԲԵՐՂ (ՉԱՐԲԵՐՂ), ՄԵԾ ԿՈՂՄԱՆՔ ԳԱՎԱՌՆԵՐԸ**

111. Ըստ այժմյան վարչատնտեսական բաժանման՝ գրեթե Արցախի կեսը գրավում է **Չարբերղ** մեծ գավառը, որին սահմանակից են հյուսիսից Այրումը, սկզբից՝ Շևանշիրը, հարավից՝ Վարանդիկը, արևմուտքից՝ Ջանգեզուրը: Մինչ այժմ մեր նկարագրածները՝ Փառիսուրը, Ջևան և Գյուլխատանը, ընկած են նրա հյուսիսային կողմում: Նրա միջին մասը՝ Տրտու կամ Թարթառ գետի մեծ հովիտը, **Չարբերղի** բուն տարածքն է, որը հնում ամուր բերդ էր՝ հիշատակված է դարի սկզբից: Ինչպես կարելի է գուշակել պատմությունից, ԺԱ և ԺԲ՝ դարերում, Աղվանքի թագավորների թուլացման ժամանակ, Չարբերղը հասնում է բարգավաճման, ընդարձակման և կոչվում **Ճառաբերղի աշխարհ**: Այն ժամանակ սա եղել է Փառիսուսի և Խաչենի միջ-սահմանը, որոնք այժմ ամբողջովին մտնում են նրա մեջ:

Ըստ Արցախի վաղնջական տրոհման՝ բուն **Չարբերղ** Բուստի-Փառնեսի կամ մանավանդ **Մեծ Կողմանք** գավառի մի մասն է, որի սահմանը Տրտուի հյուսիսային կամ ձախակողմյան ափերն են, թերևս մի նեղ շերտով այն կողմն անցած, հարավայինը՝ Մեծիրանքը, որը հետագայի բով Խաչենն է, այսինքն՝ վալյունիքի արևելյան և Թարթառի հարավային կողմը, որի մասին կիսուենք ստորև:

Այս **Մեծկողմանք** գավառը, որը հայտնի է նաև **Մեծկունիք** կամ **Մեծունիք** անուններով, հնում արցախական շատ մարզերից ավելի նշանավոր էր և նույնպես պետք է բնակեցված եղած լիներ քաջ և երևելի մարդկանցով, որից էլ պետք է ստացած լինի **Մեծիրանք** անունը: Այն աչքի է ընկել նաև ամբողջամբ, պատմիչը<sup>87</sup> այն անվանում է ձորերով և անտառներով շատ հարուստ վայր, թեև նույն պատմիչը գրում է, որ հոները Ե դարի կեսին ասպատակել ու ավերել են այն, որի մասին շուտով կպատմենք:

Եվ սա ըստ իր գրաված դիրքի **Միջնարցախ** գավառ է կոչվում: Այն ուներ հին և ստանձին եպիսկոպոսարան **Տաղձանք** կոչված տեղում: Հիշատակվում են հետևյալ եպիսկոպոսները՝ Զ դարի կեսին Դևոնդը, Է դարի կեսին Դավիթը, նրա հաջորդ Իսրայելը, Միսայելը (\*), Դավիթը, որը 768 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Հովսեփը, որը 848 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Սամվելը, որը 877 թ. կաթողիկոս նշանակվեց, Սահակը, որը կաթողիկոս էր Ժ դարի առաջին կեսին:

Բուստիփառնեսի եպիսկոպոս Միսայելի (եթե տարբեր լինի Իսրայելից) Ս. Խաչին ձոնած ներքողը հասել է մեզ:

Թ դարի կեսին Մեծ Կողմանքի կես մասին իշխում էր քաջ Ապումուսեն, որը հերոսացավ **Քշիթ** լեռան վրա: Դրանից հետո,

<sup>87</sup> Կղնկո., էջ 98:

Փառխոսի և Ճառաբերդի քարգավաճման ժամանակ, գրքերում այդ անունը այլևս չի երևում, բայց հետագա դարերում նորից լսվում է: Այն մինչև օրս առանձին իշխան է կառավարում: 1722 թ. Խաչենից այնտեղ եկան լեկերը և ասպատակեցին, իսկ երկրի տեր Թարվանդուլի սուլտանի թոռ Քալպ-Ալի-Բեկը փախավ Ծար երկիր և ապա, իր որդուն որպես պատանո՞ւ, նրանց տալով, վերջը տվեց ասպատակությանը և վերադարձավ իր տեղը:

112. Մուսլի արևելյան կողմում ընկած են գավառի երկայնանիստ լեռները, որոնք գրեթե ձգվում են Թարթառին գուգահեռ, և դրանցից սկսվելով մի վտակ, նույն ընթացքով շարժվելով դեպի արևելք, միանում է գետին: Խառնարանի մոտ է գտնվում հին ու անվանի **Չարաբերդը**. այն նախ այդպես է կոչում Կաղանկատվացին, իսկ հետո Գոշը<sup>38</sup> կոչում է **Ճառաբերդ**, նրանից հետո մինչև այժմ գավառը կոչվում էր **Չլաբերդ**, **Չլբերդ** կամ **Չրբերդ**: Իսկ բերդն այժմ կոչվում է **Չրբերդ**, նաև **Ջերմուկ**, աշխարհացույցի քարտեզում՝ **Աճուրմուգ գալե**՝ կառուցված քարե մի բլուրի վրա, որն անմատչելի է երեք կողմերից, իսկ չորրորդը ամրացված է գետով: Այս ամրոցն է հասնում է դարի սկզբի Աղվանից Վիրո կաթողիկոսը, որը ազատվել էր պարսից կապանքներից, Խոսրովի սպանությունից հետո և, հանդիպելով հոների կամ խազիրների արքայորդի Ծաթի ասպատակներին, կաթողիկոսն «իր մոտ է հավաքում բոլոր մեծամեծներին, այդ մեծ երկրի թագավորությունների որդիներին, գավառապետներին, գյուղապետներին, քահանաներին, դպիրներին, որոնք այն ժամանակ գտնվում էին այնտեղ՝

<sup>38</sup> Հմմտ. Հայաստանում, էջ 397:

Չարաբերդ ամրոցում»<sup>39</sup>, և խորհրդակցեց ու գնաց Պարտալ, Ծաթի մոտ:

ԺԲ դարի կեսին ապրում էր Տողան անունով մեկը՝ Դարի որդին, Ճառաբերդ երկրի և նույն դոյակի իշխանը, որը գոռոզանալով կամեցավ տիրել Առանին և կովեց ոմն Թուրքմանի հետ Հերքան բերդում ու սպանվեց: Օտար բռնակալներից հետո այդ բերդին տիրեցին Խաչենի իշխանները, բայց նրանցից այն նորից խլում են թուրքերն ու վրացիները, մինչև որ թաթար Սարթափս խանը այն վերադարձրեց մեծ իշխան Հասան Չալալին, որի հայրենիքն է համարում ժամանակակից Կիրակոս պատմիչը ԺԳ դարի կեսին<sup>40</sup>: Դրանից հետո գրքերում այլևս չի հիշատակվում Չարաբերդը, որը հետագա դարերում մարտերի ժամանակ շատ անգամ ամուր ապավեն է եղել:

113. Չարաբերդից մի փոքր արևմուտք, լեռան ստորոտի մի ձորում է գտնվում **Երից-Մանկանց** կամ **Դանիելի վանքը**, որը աշխարհացույց քարտեզում գրված է **Քիբերդի Վելի վանք** անունով, որի մասին հիշատակություններ կան միայն արձանագրություններում: Այն կառուցել են Աղվանից Սիմեոն կաթողիկոսն ու նրա եղբայրը ԺԷ դարի երկրորդ կեսին: Այն կանգուն մենաստան է՝ քարով շարված սենյակներով, պարզունակ քառակուսի եկեղեցով... երկար և լայն չորս սյունների վրա: Եկեղեցու դռան պատերի վրա կան արձանագրություններ.

«ԻՄ թվին, Պարսից մեծ արքա Սուլեյման Ծահի ժամանակ, ես՝ Սիմեոն, Աստծու շնորհիվ Աղվանից կաթողիկոսս, շինեցի այս եկեղեցին իմ հարազատ եղբայր Իգնատիոս Վարդապետի հետ՝ միասին. մենք մեծաշենցի Սարգիս քահանայի ոք-

<sup>39</sup> Կղնկտ., էջ 157:

<sup>40</sup> Հմմտ. Կիր. Գանձակեցի, էջ 358—359:

դիներն ենք: Ձեր աղոթքների մեջ հիշեցե՛ք, նոր Սիոնի որդի-  
ներ, տերուհական դոնով մտնելիս և ելնելիս. ամեն»:

Իսկ խորանի ճակատին չափածոյով գրված է.  
«Կառուցվեց նոր ուխտի պատարագի  
Եվ փառքի տաճարն ու Աստծու տան  
Նվիրական այս հարկը,  
Որը Տեր Հիսուսը մեզ ավանդեց.  
Այն կառուցվեց երկու հարազատի  
Միմեռն կաթողիկոսի և Իզմատիոս Վարդապետի  
Եվ շատ այլ աշխատողների կողմից:  
Կյանքի դիվանի մեջ գրված է,  
Որ սույն եկեղեցու կառուցումն  
Ավարտվեց Հայոց ՌՃԺԳ թվին՝  
Ի փառս անճառ Տեր Հիսուսի:  
Ովքեր աղոթում են և երկրպագում,  
Ողղամտորեն թող այս նկատեն:  
Եվ մեր անձանց, է՛լ առավել մեր մարմնավոր  
Ծնողների՝ Սարգիս քահանայի, մեր մոր  
Եվ այլ աշխատողների համար  
Թողություն խնդրեն»:

Ըստ Ջալալյան օրինակի՝ այս ՌՃԺԳ (1864) թվականը  
բացահայտ սխալ է և վերևում ասվածին ճակատակ ու անհնար,  
որովհետև այն ժամանակ կաթողիկոս չի եղել, իսկ եթե ՌՃԺԳ  
(1704) թվական կարդանք, այն ևս անհնար է, որովհետև այն  
ժամանակ վախճանված էր Սիմեոնը:

Պատի աջ կողմում գրված է. «Այս եկեղեցին կառուցող վար-  
պետ Ոստա՛ Սարգսին հիշեցեք հանուն Քրիստոսի»: Իսկ նրա  
կողքի արձանագրությունում վանքի վերաբերյալ հիշատակ-  
վում է. «Մեր աշխատանքը ավարտի հասցրինք՝ աստվածասեր-

ների ու ողորմածների միջոցով ու օգնությամբ. սուրբ Դա-  
նիել մարգարեի և երեք սուրբ Մանուկների պատվական նըշ-  
խարքները, որոնք դրված են այստեղ, մեծամեծ հրաշագործու-  
թյուններ են կատարում: Այստեղ այն կառուցվեց մեր փրկու-  
թյան,՝ մեր քազում մեղքերի թողության, մեր հոգևոր ու մարմ-  
նավոր ծնողների, ինչպես նաև բոլոր աշխատողների համար.  
մեզ և վանքի միաբաններին հիշեցե՛ք ձեր սուրբ աղոթքների  
մեջ»:

Կասկածելի է նշխարքների մասին եղած այս տեղերի ա-  
վանդությունը, քանի որ, մեր կարծիքով, սրբերի մարմինները  
երկար ժամանակ մնացել են Բաբելոնում, հետո տարվել Կոս-  
տանդնուպոլիս, այնտեղից փոխադրվել Վենետիկ և ապա  
բաշխվել Եվրոպայի տարբեր կողմերում:

114. Այդ Մեծաշեն գյուղը, եթե նույնը չէ, ապա ինձ թվում  
է, որ այն Խոտորաշեն գյուղի մոտ պետք է լինի, որը մոտ է  
վանքին և այժմ ամայի է. քանի որ եկեղեցին կառուցող Սի-  
մեռն կաթողիկոսը կոչվում է Խոտորաշենցի և Չարաբերդցի:  
Այս գյուղից էր նաև մյուս Սիմեռն կաթողիկոսը՝ առաջինի ազ-  
գակիցը, որը մեռավ 1810 թ.:

Այս երկրամասում ուրիշ գյուղեր չեն նշվում, բացի Չարա-  
բերդի արևմտյան կողմում, Թարթառի ափին նշվածներից, ո-  
րոնք են՝ Ղարապուլագը, Թանկուր-լուուպեյը, նրանցից ավելի  
վերև գտնվող Հասանրիսը կամ Հասանարիսը, որը թերևս ծա-  
գում է Ջալալյանց Հասան իշխանների անուններից: Է՛լ ավելի  
վերև, հյուսիսարևմտյան կողմում Թարթառի մի վտակին է միա-  
նում Ուզանըզը: Բայց մեր նախնիները այս Մեծ կողմանք գավա-  
ռում նշում են նաև այլ նշանավոր վայրեր ու դեպքեր Ե և է քա-  
րերում: Այդ ավելի հոչակավոր վայրերից է Աստղարուք լեռը,  
որը մինչև այժմ ճանաչվում է աքր անունով. դա գեղեցիկ ա-  
ճուն ու բնություն ունեցող մի առանձին, ծաղկազարդ բլուր է:

115. Ս. Մեսրոպի Գիսից մեկնելուց և նրա մահվանից հետո, որի մասին իր տեղում խոսեցինք, նրա մնացած աշակերտները գնալով Երուսաղեմ, այնտեղից վերցնելով սրբերի մըշխարքները և բազում սուրբ սպասքները, նաև իրենց առաջնորդ Աթանաս անունով վարդապետին ու երկու այլ քահանաների, վերադառնում են և, հասնելով Մեծկունիքի ձորերը «ճանապարհի կիրճում երկու խմբի են բաժանվում», ինչպես ասում է պատմիչը<sup>41</sup>: Դա ևս ցույց է տալիս, որ այնտեղ, Մոսպ և Չարաբերդ լեռների միջև, թերևս նույն Փառիսոսի դարպասի մոտ լեռնանցք է եղել: Մի գունդը նստում է «այն տեղում, որին Աստղաբլուր են կոչում, որը գտնվում է հյուսիսային կողմում, իսկ երկրորդ գունդը բանակ է դնում Տրոսու գետի այն կողմում, Չղախ կոչված անտառապատ պուրակի հովտում, որովհետև ուխտով միմյանց խստացել էին այդ տեղում կատարել ամենասուրբ Չատկի տոնը»:

Եվ եղավ, որ այն ժամանակ հոգևոր մեծ հրոսակախմբերով շարժվեցին դեպի արևմուտք, որոնցից մի հզոր գունդ, Կուր գետից անցնելով Ուտիքը, «ասպատակեց Մեծկունիքը: Ավազակների համբավի ձայնը լսելով՝ երուսաղեմյան չղախաբնակ գունդը, բոլոր նշխարքների մասունքները անփոփելով արծաթյա երկու կողովների մեջ, թաքցնում է հողի մեջ: Եվ իսկույն հասնելով օրհասական այն գուժարկու աղմուկը, անխուսափելի տարակուսանքը, տարածվելով հողմացալտ անձրևի նման և անցնելով ծովի ալիքի նման, հասնում է Աստղաբլուր: Նրանք, չըկասկածելով այդ երևույթների վրա, հանկարծակի հանդիպում են անխնա սրի խոցոտման: Եվ գրավելով ոսկու և արծաթի սպասքները՝ սուրբ նշխարքները խառնիխառն կերպով ցրում էին բլուրի վրա և այնտեղ նահատակում քահանաների ալա-

<sup>41</sup> Կղնկո., էջ 98—99:

գին՝ երանելի Աթանասին, իսկ մնացածներին գերում և այդ նույն տեղում էլ փակում են», որոնց հետ էլ «Ուտիքի գավառից Թագուհի անունով մի կնոջ, որը այդ երկրի բնիկ ազատներից էր, հագին գյուղից», որին հյուսիսի գորավարը կամենում էր առնել կնոջյան: Գավառը գերելուց հետո, [իշխանը] վերցնում է նրան, նահատակվածների ընկերներին և բերում է նույն Աստղաբլուր վայրը ու իր սպասավորների հետ միասին աղաչանքով, սպառնալիքներով հորդորում կնոջը՝ հնազանդվել: Երբ չեն կարողանում համոզել համառ Թագուհուն, նրա ձեռքերը կապում են ետևը ու նրան մազերից քարշ տալիս անպատում անտառի սուր փշերի վրայով: Խփում էին նրա դեմքին և մարմինը ամբողջովին պատառոտում, դրանից հետո սուսերով կտրում են երանելու գլուխը: Այսպիսի կովի է հանդիպում սուրբ տիկինը և Քրիստոսի աստվածային պատկով պակվում մեծն այն Թագուհին: Դրանից հետո նույն գիշերը, քանի դեռ ուրախանալով դեգերում էին այլազան իշխանն ու նրա զորականները, կատարելով ուրախ խրախճանք, հանկարծակի Տիրոջ կողմից նրանց երևաց մի զարմանալի նշան: Բոլորը իրենց աչքերով բացահայտ տեսնում էին մի լույս, որը ծագել էր այն տեղում, որտեղ նահատակվեց սուրբ Թագուհին, իսկ անտառում ցրված նրա հագուստի ծվենները աստղերի նման փայլվում էին և երկար ժամանակ աստղանման լույս սփռում սուրբ նահատակների վրա, որը, տեսնելով մարդկանց բազմությունը, այդ նույն տեղն անվանեց Աստղաբլուր, որպես և կոչվում է մինչև օրս: Դրանից խիստ զարմանում ու մեծ ահի տակ է ընկնում իշխանը: Նա հրամայում է իր մոտ կանչել քահանաներին: Նրանցից սովորելով փրկության ճանապարհը՝ նա հավատում է կենդանի Աստծուն և հրամայում է հավաքել սրբերի ցրված նշխարքները, փաթաթել սուրբ կտավով ու թաղել բլրակում:



Տերունական տոնի ժամանակ կրկին հավաքվում էին մեծ խումբերով՝ նույն նահատակների հիշատակի համար:

Հավատացյալ զորավարը կոչվեց Թեովփիլոս և, արձակելով գերիներին, վերադարձրեց «Կրիական գետի ափը, կամ ըրջանման նավահանգստի մոտ», որը, կարծեմ, Թարթատի գետաբերանի մոտ է, և մինչև օրս այնտեղից ձորեր են անցնում դեպի Կուր գետը, որից այն կողմ բնակվել էր հոների թագավորը: Լսելով զորավարի մասին՝ նա կանչեց և նահատակեց նրան 30 մարտիկների և երկու քահանաների հետ միասին, իսկ նրա որդիներին ուրիշ շատ մարդկանց հետ ուղարկեց տարբեր կողմեր:

Դար ու կես անց, քաջ Զվանշերի իշխանության օրոք, Իսրայել անունով մի հոգեկիր մարդ ձգնում էր Աստղաբլուրի մոտ «Մեծկունիք գավառի վերին կողմում, մի բարձրավանդակ լեռան վրա իր Գլխի վանք մեծաստանում», որը Չարաբերդի լեռներից մեկն է, բայց չգիտեմ, թե Գլխի վանքի որն է և ինչ պատճառով է այդպես կոչվում: Ինձ թվում է՝ լեռան պատճառով է ասվել Գլուխ, ինչպես որ Կատարի վանքը Դիզախայտում: Այնտեղ նա հայտնաբերում է նշխարքները և «շտապ հասնում է եպիսկոպոսանոցի եկեղեցական ավանը», Դավիթ եպիսկոպոսի մոտ ու պատմում եղելությունը: Կաթողիկոսի հրամանով նա ուրիշների հետ միասին գնում և գտնում է թաքցրած նշխարքները, որոնց մասին մենք կխոսենք ստորև, Մեծարանի աշխարհագրության մեջ: Այնտեղ մենք կպատմենք Իսրայելի ձեռքով կողովը այս Գլխի վանք բերելու մասին, ուր և հետագայում փոխադրվեց մերոպյան խաչը, որը գտավ Գիսում: Տարիներ անց (677—682) Հայաստանից բերում է մեր Ս. Լուսավորչի ծննդի մի մասը Հեղինե տիկնոջ միջնորդությամբ, որը Աղվանից տանից էր, Գրիգոր Մամիկոնյանի՝ այն ժամանակվա հայոց իշխա-

նապետի և նշխարքները Թորդանից Վաղարշապատ փոխադրողի հարսը:

## ՄԻՍԱԿԱՆ ԳԱՎԱՌ-ՂԱՅՆԱՂ

116. Այն երկիրը, որ տեղադրված է արևմուտքից Մեծկողմանքի, իսկ արևելքից Վայկունիքի միջև, և որի միջով երեք վտակների միավորումից հետո սահմանով իջնում է Թարթատ գետը դեպի հարավ մոտ 12 մղոն, հետո թեքվում դեպի արևելք, պետք է Արցախի Միսական գավառը լինի, նույն իմքը Միսական ուտանը և Միսական գավառը, որը այդպես է կոչվում Սյունիքին մոտ լինելու պատճառով: Նրան հարավից սահմանակից է Խաչեն գետի ակիզքը, որի հարավում էլ գտնվում է Հաբանդ գավառը:

Այսպիսով, թեև պատմիչի տեղեկությունները սակավ են, բայց դրանք ցույց են տալիս, որ Միսականը պետք է ընկած լինի Վայկունիքից հարավ-արևելք, քանի որ, ինչպես վերևում նշեցինք, բաղանիկեցիների մասին ասվում է, որ նրանք նվաճել են հերձորը, Վայկունիքը, Միսականը, Հաբանդը, Ամարասը և այլն, իսկ երկրորդ անգամ (841 թ.) վնաս են պատճառել Միսանձորին և Ամարասին. այս գավառը Միսանձոր է կոչել Աղվանից պատմիչը, իմ կարծիքով՝ Թարթատի այդտեղով հոսելու պատճառով: Միջին դարերում այն համարվեց Խաչենի վերին մասը, որը Հանդաբերդի տերերի ժառանգությունն էր: Մեր նախնիները Միսական գավառում այդ անունով շեն բուրովին չեն հիշատակում, բայց այդ նույն Ոստան անունը հուշում է, որ այդտեղ վաղնջական ժամանակներից սիսական իշխանների կողմից պետք է հիմնադրված լինի մի հզոր քաղաք կամ դղյակ: Ոչ մի տեղ չի հիշատակվում երկրամասի գավառական նոր անունը: Ինձ թվում է, որ «Վայնաղ երկիրն է, որի

հետ միասին կաթողիկոս Եսայի Ջալալյանը հիշում է Չարաբերդի վրա իշխող մի հեկի, որը՝ լեկերի պատճառով փախչում է նրա թիկունքում գտնվող Ծար երկիրը: Բայց և՛ սա, և՛ ամբողջ գավառը՝ (վիճակը) հետագոտման կարիք ունեն: Գավառում նշվում են Մոսլի հարավից և Յանջախի սկզբից **Քեշիքենը**, սրանից հարավ **Աղտավանը**, սրանից էլ հարավ, Թարթառի մոտ՝ **Շապոն**, սրա ելքի հյուսիսային կողմում՝ **Ուռաթաղը**, արևմուտքից, վերջինի աջ կողմում, գետի հարավում՝ **Քոզտուն** կամ **Քոստին**: Ըստ ուսական աշխարհագրույցի՝ այդ Ուռաթաղը, ըստ իս, Հարու բերդի տեղն է, որը հիշում է Մխիթար Գոշը<sup>42</sup>: Այն գրավել և ավերել է Ելսկուզը, քանի որ այլ քարտեզում (տախտակ) նրա տեղում նշված է **Ղարի-քյոփրի**՝ անունով կամուրջը, որի վրայով լեկերը 1722 թ. անցկացրին Վարանդիանից և Խաչենից վերցրած գերիներին:

117. Վերին Խաչենի իշխանների օրոք, ԺԲ—ԺԴ դարերում, նրանց գահն ու ամրոցը **Հաթերք** էր, որը գրվում է նաև **Հայթերք** և **Խաթերք** անուններով: Այն ցարդ կոչվում է նույն անունով և գտնվում է Թարթառի ափին, բայց թե որ կողմում՝ ճշգրտությամբ չի նշվում: Այդտեղ ավելի պատվավոր էր իշխանը, քան սահմանամերձ շրջանից շատերը, ինչպես որ մեզ հնարավորություն է տալիս գուշակելու Մխիթար Գոշը իր Դատաստանագրքի հիշատակարանում, 1184 թ. «Խաչենի կողմերում քիչ թվով իշխաններ մնալու ժամանակ, կրոնավոր Վախտանգի Հասան անունով որդու և նրա որդի Վախտանգի ժամանակներում Հաթերք անունով դղյակին տիրում էին այլ իշխաններ<sup>43</sup>, որոնց և ինքն ապավինել էր, նեղվելով Գանձակի տաճիկներից, Աղվանից Ստեփանոս կաթողիկոսի սադրանք-

ներից, ինչպես որ ցույց է տալիս կիրակոսը<sup>44</sup>: Իսկ ինքը քոչարկելով ասում է «այն հալածանքների մասին, որոնք հասան մեզ ոչ թե օտարներից, այլ հարազատներից»: Եվ այն գրքերը, որոնք սկզբում նվիրել էր Ստեփանոսը, ընծայում է Հասանի որդի Վախտանգին, որովհետև նրա հայր Հասանը, ըստ այդ հեղինակի վկայության և Դադիվանքի արձանագրության, 40 տարի իշխելուց հետո ճգնում էր այն մեծաստանում: Նույնպես և նրա կինը Մամխաթունը՝ Կյուրիկե երկրորդ արքայի դուստրը, որի համար էլ նրանց որդի Վախտանգը կոչվում է թագավորագն և Հաթերքի ու ամբողջ վերին Խաչենի տեր: Սրա որդիները՝ Հասանն ու Գրիգորը, ծնված Քուրդ մեծ իշխանի դուստր Արզու խաթունից, երբ՝ անժամանակ սպանվեցին նրա ազգակիցների կողմից ԺԳ դարի առաջին քառորդին, Հաթերքը սվեց իր ժառանգներին՝ մեծ խնամակալ (աթաբեկ) Իվանեին, 1226 կամ 1227 թ., որը նույն տարին էլ մեռավ, իսկ նրա մահից հետո իշխանությունն անցավ նրա տոհմի մերձավորներին՝ Հանդաբերդի և Ծարի իշխաններին:

Հետագայում այդ տեղի մասին հիշատակում է Առաքել պատմիչը, որն ասում է, որ 1576 թ. այլ գաղթականների հետ Հաթերք գյուղից Պարսկաստան են չվում եղբայրներ Օղլան քեշիշը և Ղարաբեկը: Այժմ մի գեղեցիկ եկեղեցի կա Հաթերքում, որտեղ պահվում է մի անվանի խաչ տեղի անունով:

118. Հաթերքի մոտ պետք է փնտրել **Խաթրավանքը** կամ **Խթրավանքը**, թերևս հենց ավանի անունով, որը, ինչպես սասցիներ, սկսվում է Խ տառով և վերջանում հոգնակիի մասնիկով: Թերևս այն պետք է լինի Թարթառի հարավում Վալկունիքի վերջում, որտեղ Բիբերդի աշխարհագրությունը նշում է **Չիրիքդար վանքը**: Պատմիչները այս մեծաստանը չեն հիշա-

<sup>42</sup> Հայաստանում, էջ 859:

<sup>43</sup> Մխիթար Գոշ, Գիրք դատաստանի, Երևան, 1975, էջ 26:

<sup>44</sup> Եր. Գանձակեցի, էջ 209:

տակում, որով և շինարարության պատմությունն ու ժամանակը անհայտ են մնում, միայն արձանագրությունների միջոցով պարզվում է, որ նա բարգավաճման է հասնում ԺԲ—ԺԴ դարերում, որովհետև նրա կողքին, **Ջումի** կամ **Խումի** կոչված խաչվեմի վրա կա Վասակի եղբոր՝ վերոհիշյալ Վախտանգ կրտսերի՝ մասին հետևյալ հիշատակությունը. «Երբ ՈԾ (1201) թվականն էր, Վասակ բարեպաշտ իշխանիկը՝ կյուրեկ թագավորի թոռը, Հաթերքի, Հանդարերդի, Հավքախաղացի տեր Սակոի (Վախտանգի) թոռ Հասանի որդին, նույն աթոռակալ Վախտանգի եղբայրը, խաչեր է բերում, բայց ժամանակ չունենալու պատճառով չի կարողանում կանգնեցնել, որովհետև գնում է Գոլաստան և Աստծու օգնությամբ այն գրավում անօրեններից և այնտեղ բնակեցնում իր որդուն, իսկ ինքը նահատակվում է քրիստոնյաների համար: Նրա վրա շատերի աչքի առաջ լույս իջավ, իսկ հետո ՈԾ թվին, նրա որդիներ Խոյրան ու Խոչախը նրա հոգու հիշատակի և իրենց կյանքի երկարատևության համար հուշարձան կանգնեցրին: Ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն իրենց աղոթքների մեջ»:

Պահպանվել են նաև Ջաքարեի և Իվանեի քրոջ՝ Խաչենի Գրիգոր իշխանի կնոջ՝ Դոփի արձանագրությունները, որոնցում ասվում է, որ նա ՈՀԴ (1225) թ. կառուցում է գավիթն ու մատուռը. «ՈՀԴ թվին ես՝ Սարգսի՛ դուստրս, Ջաքարեի և Իվանեի քույր Դոփս, կառուցեցի այս գավիթն ու մատուռը, ավետարան տվեցի և իմ հոգու համար ընծայեցի Հանկաբակն ու Հակուտինը: Աստվածածնի երեք օրերը պատարագ արե՛ք. ով որ խափանի, Աստծուց թողություն չունի»:

Եկեղեցում կան նաև այլ ազնվագարն տիկնոջ հիշատակություններ, այն է՝ Տարսայիճ Օրբելյանցի դստեր Ասիեինը, ԺԳ դարի վերջին, ինչպես որ նա արձանագրում է. «Քրիստոսի շնորհիվ ես՝ արքայաշուք իշխան Տարսայիճի և իմ մոր Միևա

խաթունի դուստր Ասիես և այս լուսանվեր եկեղեցու շինարարության ժամանակ ինձ՝ քրիստոսապասակ կնոջս, օգնություն ցուցաբերած մեծամիտ իշխան Գրիգորը, որ կամեցավ (՝) մեծ քահանայապետ Տեր Հովհաննեսի միջոցով, իմ արդար ունեցվածքի հաշվին կառուցեցին բեմք սեղան՝ Քրիստոսին զոհեր փատուցելով համար, որպեսզի Ծննդյան, Տյառնընդատաջի, Ջատկի, Վարդափառի, Աստվածածնի, Սուրբ Խաչի տոների թողոր շաբաթ և կիրակի օրերին բոլոր եկեղեցիները կատարեն այդ տոնը ինձ համար: Ես տվեցի նաև մեր վերին ընտիր հողն ու ջուրը: Մերոնցից կամ օտարներից որևէ մեկը էթե խափանի պատարագը, թող հեռացվի (Աստծու) Որդու փառքից»:

Ջախակողմյան խորանը կոչվում է Ս. Պրոկոպիոս, որի մոտ պետք է լինի Տեր Հովհաննեսի գերեզմանը և արձանագրություն. «Սուրբ Պրոկոպիոս. այս եկեղեցին կառուցող մեծ տեր Հովհաննեսին՝ Դոփի որդուն, մեծ իշխան Հասանի եղբորը, հիշեցե՛ք ձեր աղոթքների մեջ»: Աջակողմյանը Ս. Միևասն է, որտեղ կա Միևա տիկնոջ հիշատակը, գուցե և տապանը. «Հանուն Գրիստոսի ձեր աղոթքների մեջ հիշեցե՛ք Միևախաթունին՝ Ջալալ մեծ իշխանի դստերը և Տարսայիճի կնոջը»:

119. Վանքի ներքևում Ասիեի կարևոր շինության հիշատակի համար կանգնեցված է անթվակիր խաչարձան. «Աստծու կամքով ես՝ մեծ իշխան Տարսայիճի և Միևախաթունի դուստրն, աղվանից տեր մեծ իշխան քաջ Հասանի որդու՝ հսկայազոր Գրիգոր իշխանի կինս, կանգնեցրի այս խաչը, շինեցի կառույցը, որպես հիշատակ մեր, անցյալի, ներկայի և ապագայի մարդկանց հոգիների համար»: Բայց այս նոր կամուրջի մասին մեզ ոչ մեկը տեղեկություններ չի տալիս, միայն Հարի կամուրջը նշում են Հյուրաթաղ գյուղի մոտ, մի այլ կամուրջ էլ՝ Յաևշախի մոտ: ԺԴ դարի Խութափանքի՛ արձանագրություններում ասվում է այն մասին, որ Խաչենի Սարգսի իշխանը գան-

գակ է դրել այս և այլ վանքերում: Արձանագրությունների տեղերը անձանոթ են. **Հանկարակի երկիրը** թերևս կարելի է ուղղել **Ցանկարակ** ձևով, իսկ **Հակուսին** կամ **Հակուռին**, ըստ մի այլ օրինակի, թերևս Բերձորի Հակարի գյուղն է: Իսկ **Զումի** կամ **Խումի** խաչը, որը այսպես տարբեր ձևով են գրում Ծախխաթունն ու Զալալյանը, թվում է, որ տարբեր է **Պում** գյուղից, որտեղից էր Աղվանից կաթողիկոս Փղիպպոսը ԺԶ դարի կեսին:

120. Մյուսը էլ ավելի հռչակված և հին մեմաստանն է, Թարթառի ձախ կողմում, **Լաչին գալս** լեռան դիմաց: **Խուրթավանքը** Խուրթ գյուղի անունով է, որը հիշվում է արձանագրություններում. այն հաճախ կոչվում է **Դաղի** կամ **Դաղոյի վանք** և ոչ թե **Թաղեի**՝ մեր մեծ Առաքյալի անունով, այլ նրա աշակերտի անունով, որի մասին ասում է այդ վայրերին ծանոթ Վանակյան Վարդապետը. «Դաղին, որը յոթանասունից մեկն էր, Թաղետի հրամանով գնաց մեծ Հայք ու հյուսիսի կողմերը և, լսելով Աբգարի մահվան մասին, վերադարձավ, մտավ Փոքր Սյունիք, որտեղ էլ թաքուն ճգնելով վախճանվեց: Այդ տեղում վանք կառուցվեց և կոչվեց նրա անունով»: Այս բանը հիշում է և Միխայել Ասորի՞ն ու նրա մահվան տեղը **Դաղիա** կոչում<sup>45</sup>: Այդ արձանագրություններում գրված է և **Տարթեի վանք** ձևով:

Վանքի շինարարության ժամանակը հարկ է դնել առաջին դարում, ինչպես որ Գոշը **Առաքելադիր**<sup>46</sup> է կոչում այդ ուխտը: Գրքերում առաջին անգամ հիշվում է Աղվանքի պատմության մեջ, Թ դարի սկզբին, երբ Ներսես Փղիպպյանը Աղվանքի գահի պայազատներին «սպանեց մի ժամում, **Խորաձորում**, որը կոչվում է Դաղոյի վանք»<sup>47</sup>: Տեղի հիման վրա նկարագրվում է

վանքի դիրքը, որը շրջապատված է եղել գեղեցիկ և պտղատու ծառերով: ԺԲ դարի կեսին Գանձակի Զավլի իշխանը, հարձակվելով Խաչենի կողմերի վրա, «այրեց նաև սուրբ առաքելադիր վանքը, որը կոչվում է Դաղոյի վանք»<sup>48</sup>: Կիրակոս պատմիչը հիշում է «Դաղոյի վանքի եպիսկոպոս Տեր Գրիգորիսին»<sup>49</sup>, որը կաթողիկոսի հետ գնաց Ծար՝ ի հերքումն Դավիթ մուրրեցուցի: Բնակարանների հետ միասին թեպետ կանգուն է այս մեմաստանը, բայց ամայի է: Կանգուն է մնացել նաև սրածայր կաթողիկեով եկեղեցին՝ կառուցված Վախտանգ Բ-ի տիկնոջ Արզու խաթունի կողմից 1214 թ., իսկ նրա շուրջը կան մեծապատիվ մարդկանց գերեզմաններ: Նրա խորաններից մեկում գտնվեցին ձեռագիր մատյաններ: Անխաթար է մնացել բարեպաշտ տիկնոջ գեղեցիկ արձանագրությունը. «Ամենակալ Աստծու և նրա միածին որդի Հիսուս Քրիստոսի շնորհիվ ու ամենասուրբ Հոգու պարգևներով ես՝ Քրիստոսի աղախին Արզու խաթունս, մեծ իշխանաց իշխանի դուստրս, Հաթերքի և ամբողջ վերին Խաչենի տիրոջ թագավորագն Վախտանգի տիկինս, մեծ հույսով կառուցեցի այս սուրբ եկեղեցին իմ ամուսնու, զավակներ Հասանի ու Գրիգորի գերեզմանոցի տեղում, որոնք անժամանակ վախճանվեցին, որովհետև իմ մեղքերի համար Աստված ինձ խրատեց և իմ գլխից վերացրեց երկուսի վայելուչ պսակը, բանի որ իմ անդրանիկ որդին՝ Հասանը սպանվեց պատերազմում թուրքերի ձեռքով քրիստոնեական հավատի համար, և երեք տարի անց իմ կրտսեր որդի Գրիգորը, բնության պարտքը հատուցելով, գնաց տիրոջ մոտ՝ անմխիթար սգի մեջ՝ թողնելով թշվառ մորը: Բայց որովհետև իրենց կենդանության ժամանակ նրանք մտադրվել էին այդ տեղում կառուցել եկեղեցի, բայց

<sup>45</sup> Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ 33:

<sup>46</sup> Հայապատում, էջ 386:

<sup>47</sup> Կղնկա., էջ 340:

<sup>48</sup> Ան., էջ 353:

<sup>49</sup> Կիր. Գանձակեցի, էջ 327:

չհասցրին անժամանակ մահվան պատճառով և ինձ ավանդեցին՝ անպայման կատարել իրենց սրտի փափագը: Եվ հաճեց ստնելով ես մեծ հույսով ու աշխատանքով կառուցեցի այս քավարանը՝ նրանց, իմ դուստրերի և իմ ամբողջ ցեղի հոգու փրկության համար: Այժմ աղերսալի աչքերով խնդրում եմ բոլոր նրանց, ովքեր երկրպագում են այս խորանին, թող հիշեն իրենց աղոթքների մեջ վերևում գրվածը: Ավարտվեց ՈԿԳ թվին Ի փառս Աստծո՛ւ և սուրբ ուխտի նորոգության համար: Եվ եղբայրներին կամակցությամբ հաստատեցինք սուրբ եկեղեցու ժառանգության սահմանները՝ Ապահեն, Եզնարածանց, Բչակ, Վայոց ձորի Կանաչավոր գյուղերն իրենց ազարակներով ու սահմաններով, ինչպես և Արիա երկու տունը: Ավագ խորանի պատարագը վերը գրվածի համար անխափան պետք է կատարվի: Եթե որևէ մեկը՝ լինի իշխաններից, առաջնորդներից կամ որևէ այլ անձանցից, փորձի խափանել այս հաստատված կարգը, թող խափանվի նրա հույսը Քրիստոսի նկատմամբ, և նա դատապարտվի Աստծու կողմից»:

121. Կան և Վախտանգի ծնողների՝ Հասանի և Մամայի հնագույն արձանագրությունները. «Աստծու կամքով ՈԿԱ (1182) թ. ես՝ Վախտանգի որդի Հասան, Հաթերքի, Հանդաբերդի, Խաչենաբերդի, Հավքախաղացի տերս, որպես իշխանապետ մնացի Խ տարի, շատ պատերազմներ մղեցի և Աստծու օգնությամբ հաղթեցի իմ թշնամիներին: Ես ունեցա վեց որդի. բերդերն ու գավառները տվեցի նրանց ու ես եկա վանք, իմ եղբայր իշխան Գրիգորեսի մոտ և կրոնավոր դարձա, մեծ չարչարանքով ու բազում հնարքներով Հագուից (կամ Ագուից) բերեցի այս խաչքարը ու կանգնեցրի այս սուրբ նշանը, որպես հիշատակ իմ հոգու համար: Ովքեր երկրպագում են, թող աղոթքների մեջ հիշեն»:

«Ես՝ Հասանի կին Մանա թագուհիս, կյուրիկ թագավորի

դուստրս, որպես տեր մնացի Լ տարի: Հայրենիքը թողնելով մեր որդիներին՝ ես ու իմ ամուսինը եկանք այս վանքը, Տեր Գրիգորեսի և նրան անվանակից մեր որդու մոտ: Հազմվեցինք նախնայի նման, և ես կանգնեցրի այս խաչը, որպես հիշատակ իմ հոգու համար: Ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն իրենց աղոթքների մեջ»:

Թվում է, որ հետևյալ արձանագրությունը նվիրված է սրանց մերձավոր Վախտանգին. «Աստծու կամքով ես՝ Սմբատի որդի Վախտանգս, Հիսուս Քրիստոսի ծառաս և իմ ամուսինը՝ Քրիստոսի աղայիս Հանան, միաբանեցինք Դադի վանքի հետ, մեր ժառանգությունից՝ սկսած Զիչխա ձորի բերդից մինչև Խոզենակի այգին, տվեցինք վանքին, արեցինք նվերներ. մեծ ծախսով ու մեծ հույսով կանգնեցրինք մի մեծ խաչ: Մենք՝ բնակիչներս, Տեր Գրիգորեսը և միաբաններս, սահմանեցինք բոլոր եկեղեցիներում Հովհաննես Նանայի, Վարդանանց և Վախտանգի տոներին երկու օր ժամասացություն կատարել: Արդ, ով ընծաները և ունեցվածքը խլի սուրբ վանքից կամ խափանի ժամասացությունը, ՅԺԸ (318) հայրապետների՝ կողմից նգովվի և մեր մեղքերի տերը դառնա»:

Թվում է, որ Վախտանգը Լիպարտյան Սմբատի որդին է, որի մասին արձանագրվել է 1265 թ. «Աստծու կամքով ես՝ Սմբատ իշխանս՝ մեծ Լիպարտի որդիս, միաբանեցի Դադի վանքի սուրբ ուխտի հետ Տեր Հովհաննեսի առաջնորդությամբ և գնեցի Խրնուաշանց այգին, Եղեգիսում իմ գնած ձիթհանքը, ստացված արդյունքները, կանաչապատ գյուղը և այլն, որոնք հաստատեցի բարի ծախսով, տվեցի սուրբ կաթողիկեին: Տեր Անաստասը և մյուս միաբաններս սահմանեցինք մեկ ժամերգություն բոլոր եկեղեցիներում Չատկի կիրակիի հարության օրը: Ով որ խլի մեր տվածը կամ ժամերգությունը խափանի, ՅԺԸ հայրապետների կողմից նգովված լինի»:

Այդ նույն ժամանակ և Մամբանը՝ երկրի մեծ իշխան Հասանի կինը, շնորհում է բազում կարվածքներ, 1267 թ. «Զծջ թվին Աստծու օգնությամբ ես՝ արի Հասանի կին Մամբան և մեր որդի Գրիգորը, լինելով այս տեղերի տերերը, որոնք հաստատել էին մեր իշխանները, մեր սուրբ միաբանությանը՝ տվեցինք Չոլքեկանց, Ծաճուտանց Զվատեղը: Ես՝ Գրիգորս, մեր բաժին Ծագունանց հողերը տվեցի իմ որդի Տեր Սարգսին: Ով որ խլի սուրբ միաբանությունից, կդատապարտվի Աստծու կողմից: Մեր միաբանները սահմանեցին սուրբ Ստեփաննոսի տունի ժամերգությունը, որը նվիրված է իմ մորը և իմ կնոջը՝ Ասփեհին: Ով որ ժամերգությունը խափանի կամ ընծաները խլի, կդատապարտվի Աստծու կողմից: Բացի դրանից, մեր բաժին Մոխրաբակը ևս տվեցինք սուրբ միաբանությանը»:

Սրանց սերունդները ԺԴ և ԺԵ դարերում ամրացրել ու ավելացրել են նվերները, ինչպես որ արձանագրվում է ընդարձակ կերպով. դրանց մեջ մեզ համար կարևոր են վանքի և Վախտանգաց ու Հասանյանց տոհմի մասին տեղեկությունները, որի համար դրանց կանոնադրումանք ստորև:

122. Դոսիի որդիներն ու թոռները և նրանց կալվածքը.

«Իշխանաց իշխան Սարգսի դուստր, բարեպաշտուհի Դոփը, որի ամուսինն էր բարեպաշտ Խաթրա Գրիգորը, իսկ նրանց որդին՝ քաջ ու հաղթող զորավար, Ականի, Հանդաբերդի, Սոթքի, Ծաղղաքի և բազում այլ գավառների մեծ իշխան Հասանը, ամենից շատ սիրում էր իր հայրենի Ծար գյուղը և քաջության պարգևները, որոնք տրված էին հայոց աշխարհակալների կողմից որպես արյան գին: Նա ուներ Քրդի դուստրը Մամբանին, իրենց որդի բարի Գրիգորին. նրա ամուսինն էր Ասփը՝ Մյունյաց կողմերի իշխան, Տարսայիճ կոնսի դուստրը: Նա շատ ունեցվածքով ու ծախսերով փաթթամացրեց Ստաթե վանքի սուրբ միաբանությունը, որովհետև կառուցեց տանձարը,

դարպասը և այլ ուրիշ արդյունավետ գործեր արեց: Իսկ մյուս որդին՝ Տեր Հովհաննեսը, կառուցեց Գետամեջ սուրբ վանքը: Գրիգորի որդի Վահրամը և սրա որդի Սարգիսը ևս բազում օգտակար գործեր կատարեցին: Դրանցից մեկը Տաթե, Խթրի, Գետամեջի, Ծար գյուղաքաղաքի վանքերի գեղեցիկ զանգակներն են, որ կամ մինչև օրս: Սրա որդին էր Հասանը, որից էլ սկսվում է Դոսիի ցեղը, որոնք են՝ Ծահնչախը՝ Ուլուրեկանց Պապը, Ալբուղինը՝ Հայտնեցուց Պապը, Ջահանշեներ՝ Ծահանդեցուց Պապը: Հասանի որդին էր Ապուղենը, նրա որդին՝ Դուրսուն, իսկ նրա որդին՝ Այտինը: Եվ սրա ժամանակ, իմասելացիների հզորացման, հայոց թագավորության թուլացման ու հայոց իշխանների ցիրուցան լինելու ժամանակ, այլազգիները հարձակվեցին և Մուլք մեծ իշխանին՝ Բեթալ Հասանին, ամորձատեցին «մալ արարին»: Պարոն Այտինը գնաց դիվան, երեք տարի աշխատեց և, շատ բան տալով, այլազգիների ձեռքից ազատեց վանքերը, որոնք Տերը կտա իրեն որպես վարձ իր ծառայության համար»:

«Ամենակալ Աստծու և մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի կամքով գրվեց մեր այս իշխանական հրամանը. մենք՝ Տուրսուն, Սեանեն, Պոռշը, Գրիգորը, Հասանը, մեր եղբայրներն ու որդիները, այս հաստատ հրամանը տվեցինք Տեր Ավագ Եպիսկոպոսին ու նրա եղբայր Մանվել արեղային՝ նրանց լավ հավատարմության համար, որպեսզի մեր հայրենի աթոռ Դադիվանքը, Խաթրավանքը, Գետամեջը, որ մեր գերեզմանատունն է՝ մեր պապերից մեզ մնացած, նրանցը լինի, բանի որ այդ վանքերում մարդ չկար, որոնք սկզբում շեն էին պահում ու լուսավորում եկեղեցիները. այդ պատճառով ուղևորվեցինք և դրանք նվիրեցինք սուրբ աթոռին, նրանց հանձնեցինք նաև երկու իշխանությունը՝ եպիսկոպոսությունը և պարոնությունը: Ինչպես որ մեծ կաթողիկոս Տեր Վարդանը Դադիվանքը, Խաթրավանքը

քը, Հաղպատը իր փճակով տվել էր Տեր Աթանասին ու Տեր Սարգսին, նույնպես և այս հոգևոր Տեր Գրիգոր կաթողիկոսը այս աթոռը հաստատեց փճակով ու շրջաբերականով»:

«Ամենակալ Աստծու կամքով ես՝ Սեյտիս՝ պարոն Հասանի թոռն, պարոն Ծանշիի որդիս, մենք՝ Գրիգոր Հասան, Պեկին, Ալթունքը՝ պարոն Վահրամի՝ որդիները, պարոն Հասանի թոռները, ես՝ Այտինս՝ պարոն Տուրտանի որդիս, պարոն Ադբուղի թոռն, ես՝ Ծանշես՝ պարոն Հասանի որդիս, պարոն Ջահանշի թոռն. մենք՝ չորս եղբայրներս, մեր վանքերից տվեցինք Ապահենը, Խույթը, Խոզենակը՝ իր չորս սահմաններով, սկսած Չափարի հանդից՝ Ջագունաց ագարակ գյուղի, Բոնչի աղբյուրի, Թողանանց գետի, Պետրոսապահի հետ միասին, իսկ մեր պապերը տվել են Սոխանանցը, Ծովատեղը, Ջաջորանցը, Չալբեկանցը, Ցրդնուտը, Ժիումանանցը, Գրիգորաթաղերը, Դադիվանքը՝ իր քոլատակերով, Հերանանց Հակոտակաբերդով, Նավի աղբյուրով, Բերդաքարով, Կոսապաշտի ձորով, Ողնով, ինչպես նաև Ծաղկանցը, Եզնարածանցը, Խոզենակուց մեծ այգին Մանանաձորի հետ միասին: Տվեցինք Ավագ Եպիսկոպոսին, որը մեր մեծն է, քանի որ նրա պարտականությունն է դեկավարելը: Նա Աստծով ազատ է, իսկ եթե ուրիշ մարդ է դեկավարում, տասանորդը անպայման առնում և տալիս է վանքին: Սա եղավ մեր առաջին ուխտը Աստծո և սուրբ Թադեոսի առաջ: Ով մեզնից հետո այս կարգը խաթարի կամ կալվածքները խլի՝ լինի մեր որդիներից, թոռներից, թե ազգականներից, Աստծու առաջ մեղապարտ է, սներես, ՅԺԸ հայրապետների կողմից նզովված, Կայենին և Հուդային դասակից: Իսկ եթե այլազգի և թուրք լինի, իր հալաղ թող հարամ լինի, և իր մարգարեի (փեղտնփար) կողմից նզովված լինի. ամեն»:

Այս ամենից հետո նոր նորոգվող տեղում ԺՁ դարի կեսին

արձանագրված է մի խաչվեմի վրա, երեք վանքերի **Երկու-երես** կոչված տեղում:

«Հանուն Աստծու ես՝ Տեր Գրիգորս, երեխա ժամանակվանից եկա եկեղեցու դուռը, շատ աշխատանք կատարեցի՝ Ծանթամաղի իշխանությանը վանքն ավերեցին, ես չհամաձայնեցի, նրա շենը գնեցի և շինեցի. կառուցեցի երեք ջրաղաց, հիմնեցի երեք այգի և եկա սուրբ Առաքյալի դուռը, շինեցի Խույթը, որ այս եկեղեցու ունեցվածքն է հավաքում. այգիները, բանջարանոցները, ջրաղացները և այլ բաներ եկեղեցուն նվեր տվեցի: Արդ, ով որ այս գյուղերը կամ կալվածքները ջանա՝ խլել սուրբ Առաքյալից, ՅԺԸ հայրապետների կողմից կնզովվի, Հուդայի, Կայենի և Բրիստոսին խաչողների բաժինը կստանա, մեր մեղքերի տերը կդառնա: Իսկ ով որ շեն պահի և մեզ հիշի, Բրիստոսից հատուցում կստանա. ամեն: ՌԷ թվին»:

123. Այս Գրիգորը վանքերի առաջնորդների մեջ արձանագրվածներից վերջինն է, իսկ մյուսներն են՝

Տեր Գրիգորիս՝ Վախտանգ Ա-ի որդին, 1181.

Տեր Հովհաննես, 1265.

Տեր Անաստաս, 1265.

Տեր Սարգիս՝ Հասան Գ-ի որդին, 1267.

Տեր Վարդան, ԺԵ դարում.

Տեր Ավագ, ԺԵ դարի կեսին.

Տեր Գրիգոր, 1558:

Իսկ երեսուցից ավելի հիշատակված վայրերի արձանագրություններում, թեև շատ փոքր ագարակներ կան, բայց մեզ հայտնի չեն նաև շատ գյուղեր, ձորեր, բերդեր, ինչպես, օրինակ՝ **Չիզխանորի բերդը, Մանանայի ձորը, Սոխանանց ծովատեղը, Ցրդնուտը** և այլն, ինչպես նաև **Հագուն կամ Ագուն**, որը հեռավոր վայրերից է թվում, որտեղից էլ քաջ Հասանը մեծ չարչարանքով ու բազում հնարքներով բերել է մեծ խաչքարը,

որի վրա մի այլ ընդօրինակող այդ տեղի անունը գրում է Աղուկամ Հաղու ձևով:

124. Չգիտեմ այդ նույն Դաղոյի, Խթորավանքի, թե մանավանդ ուրիշ վանքերի հետ է **Խաղայի տունը**, որը հիշում է Կիրակոսը՝ վարդապետներից ոմանց մասին ասելով. «Խաչենի սուրբ վարդապետներ, միմյանց հարազատ Գրիգորիսը և Տեր Եղիան, որը (վանքը) Աստված զարդարել էր երկու մարդով, այս աշխարհից տեղափոխվեցին Քրիստոսի մոտ և գտնվում են **աստվածափառ Խաղայի տան պահեստում**. առաջինը վախճանվել է ՈԶԷ (1238) թ., իսկ Եղիան՝ ՈՂԸ (1249) թ.»<sup>50</sup>. Սրանց տապանագիրը ընդօրինակում են Ջալալյանները, բայց չեն նշում որոշակի տեղը, այլ Խթորավանքի արձանագրությունների թվում նշում են առանց վերնագրի. «Այս է գերեզմանն ու շիրիմը վեհիմաստ ու արդյունավոր վարդապետներ, սուրբ միաբանության առաջնորդներ Գրիգորի և Տեր Եղիայի. ովքեր կմտնեն խորանը, թող հիշեն հանուն Քրիստոսի, աղաչում են ձեզ՝ նաև Գրիգոր եպիսկոպոսին հիշեցե՛ք հանուն Տիրոջ»: Երկուսն էլ գտնվեցին Գանձասարի եկեղեցու օժման նավակատիքի ժամանակ, և ինչպես խոսքերից երևում է՝ Եղիան վախճանվել է 1249 թ., որը այն վանքի առաջնորդն էր, որի տեղը մեզ անծանոթ է, բայց ստույգ երևում է, որ անունը Թաղետոսի աշակերտի անունով է, որի մասին ասում է նույն վանական վարդապետը. «Եղիշեն և Խաղան յոթանասունից երկուսն են, որոնք Թաղետոսի հրամանով գնացին Աղվանքի կողմերը և այնտեղ վախճանվեցին»<sup>51</sup>: Այսպես վկայում է Քրիստոսի երեք

աշակերտների մասին, որոնք հյուրընկալվել են Արցախի անձով մարզում:

## ԽԱՉԵՆ

125. Անվանի գավառը, ինչպես նաև **Խաչենի աշխարհը**, հիշվում է Դ դարից **Խաչյանք** տոհմի անունով, Ներսես Մեծի և Արշակունյաց արքաների զահմամակում, որը հետագայում երկար ժամանակ անձանոթ է մնացել պատմություններում: Այն միջին դարերում իր իշխանությունը տարածեց նաև վերը նկարագրված Թարթատի հյուսիսային կողմերի գավառների վրա, հասնելով մինչև Գեղամա ծովի ափերը և Չրբերդի ամբողջ գավառը, մինչև որ այդ երկրամասը կոչվեց **Փոքր Սյունիք**, որը հայոց նահանգներից (աշխարհ) մեկն էր: Առավելապես նրա միջին և հարավային կողմերը կոչվում էին **Խաչենք** կամ **Խաչենի երկիր**՝ սրանում գտնվող գլխավոր բնակավայրի անունով. սա **Ներքին Խաչենն** է:

Աշխարհագրի բառացանկում ասվում է. «Խաչենը սուրբ Կարապետի գլուխն է, Գանձասարն է»<sup>52</sup>, որը վկայում է այն մասին, որ այնտեղ է եղել երկրամասի կենտրոնը, այսինքն՝ Խաչենի բերդը, թեև այժմ անհիշատակ է: Գանձասարի Չի (1271) թ. մի արձանագրությունում այն կոչվում է Սուրբ Խաչեն, որը ապացուցում է, որ այն իր անունն ստացել է սուրբ Փայտից (խաչից) քրիստոնեության առաջին դարերում, սուրբ Մեսրոպից ավելի առաջ: Իսկ երկրի տերությունն ու պալաատները բարգավաճման են հասել Թ դարում, երբ հիշվում է նախ

<sup>50</sup> Կիր. Գանձակեցի, էջ 270:

<sup>51</sup> Տե՛ս Միխայել Ասորի, Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1871, էջ

<sup>52</sup> Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացույց, Փարիզ, 1960, էջ 11:



Խաչենի բերդը. Աղվանքի իշխան Վարազ Տրդատի՝ կինը, դավադրությունից խուսափելով, «առնում է իր մնացած դասերը՝ Սպրամին (կամ Ապրասմիկին) և գիշերով մեծ դժվարությամբ մտնում է Խաչենի բերդը... Սպրամին ամուսնացնում է Սահի որդի Ատրնեքսեհի հետ, որը Հայկազյանց տոհմից էր և Սյունիքի տերը», որի սերունդները հասան արքունական աստիճանի Սյունիքում և Արցախում, որտեղ կոչվեցին Փառխոսի թագավորներ: Եվ այդ ցեղից ուրիշները Խաչենի իշխաններ ու պայազատներ դարձան, որոնցից հիշվում է ոմն Գրիգորը Ժ դարի կեսին, որը հյուրընկալվել էր Անանիա կաթողիկոսի կողմից: Եվ դրանից առաջ Պերսիեռուծեն Կոստանդին կայսրը հիշում է Խաչենի իշխանին, նրան դասելով մեծաշուք իշխանների շարքը, որոնց մասին՝ պատշաճ է համարում գրել նամակի վերնագրում:

126. ԺԲ դարի սկզբին Խաչենի պայազատները բաժանվում են երկու գլխավոր տոհմի, որոնցից մեկը տիրում է վերին Խաչենին, այսինքն՝ Վայկունիքին և Սիսականին, զահը պահելով Հաթերքում, մյուսը՝ Ներքին Խաչենին՝ ունենալով Խաչենաքերի գահանիստը: Արձանագրություններում և պատմիչների երկերում առաջինները կոչվում են **Ներսունյանք**, իսկ երկրորդը՝ **Սակոյանք**: Առաջիններին ազգակիցներ ենք գտնում մինչև ԺԶ դարի կեսը, իսկ երկրորդինը՝ ԺԳ և ԺԴ դարերում: Իրանցից հետո երկուսը կոչվում են մի՝ Հասան-Ջալալյան տոհմ անունով, որոնցից հետագայում նշանակվեցին Աղվանքի կաթողիկոսներ, և ցարդ գոյություն ունեն տոհմի ճյուղերը: Օգտվելով դյուրըմբռնելի արձանագրություններից ու պատմություններից՝ նշանակեցինք նրանց հաջորդական կարգը, որքան որ կարողացանք. թվերից մեկը ցույց է տալիս նրանց ապրած տարիները, իսկ մյուսը՝ մահվան, որտեղ դրվում է խաչանշան (+): Գանձասարի արձանագրություններում կարդացվում են

սրանց անվանակից այլ պայազատներ ԺԵ—ԺԶ դարերում, որոնց հաջորդականությունը չկարողացանք նշանակել, ինչպես նաև հենրից շատերին, որոնք հիշատակված են Կիրակոսի կողմից որպես հնագույն խաչենցիներ. այսպես՝ Հաղբակյանները ԺԳ դարի սկզբում, որոնք այլուր կոչվում են Վարդանանց ազգ, և Ծահապունյաց բնիկները, որոնց ճյուղագրությունը տրված է Կեչառուքի արձանագրության մեջ:

127. Փառխոսի թագավորների վերացումից հետո Գանձակի ամիրաները սկսեցին նեղել Խաչենի իշխաններին. նախ Փառլունը ձեռք գցեց գավառին, որին հակառակվեց Գագիկ Ա հագրատունին: Բայց երկրի իշխանները, պատսպարվելով իրենց ամրոցներում, բռնակալներին պակաս նեղություն չպատճառեցին: ԺԲ դարի կեսին, 1146 թ., Գանձակի Չավլի իշխանը «իրկին գնաց Խաչենի, Տանձիքի և Ադախի կողմը, քանի որ նրա ձեռքի տակ չմնացին այն դղյակները, որոնք նա առաջին անգամ առել էր. այնտեղի ազատվածներից մնացածները, որոնք թաքնվել էին անտառներում, նորից են գրավում իրենց բերդամրոցները և ապստամբություն մղում տաճիկների (թաթարների) դեմ: Այդ պատճառով նեղվելով՝ Չավլին դիմում է նրանց վրա՝ վրեժխնդրության համար. նա չնայած ամրոցները չկարողացավ առնել, բայց ամբողջ գավառը իսպառ ավերեց: Այրեց և սուրբ առաքելադիր ուխտը, որ կոչվում է Դադուի վանք, և ինքը չվեց—գնաց Մարաց աշխարհը»<sup>55</sup>:

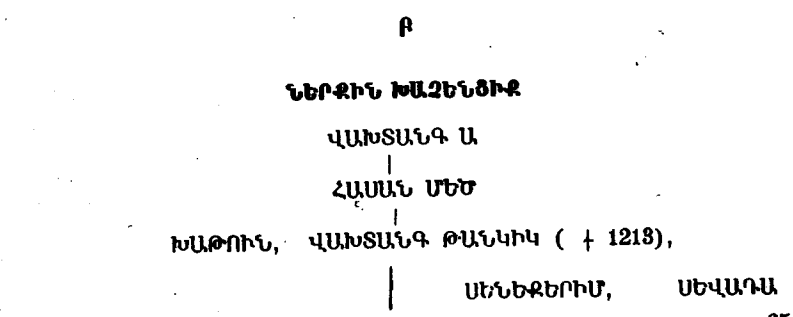
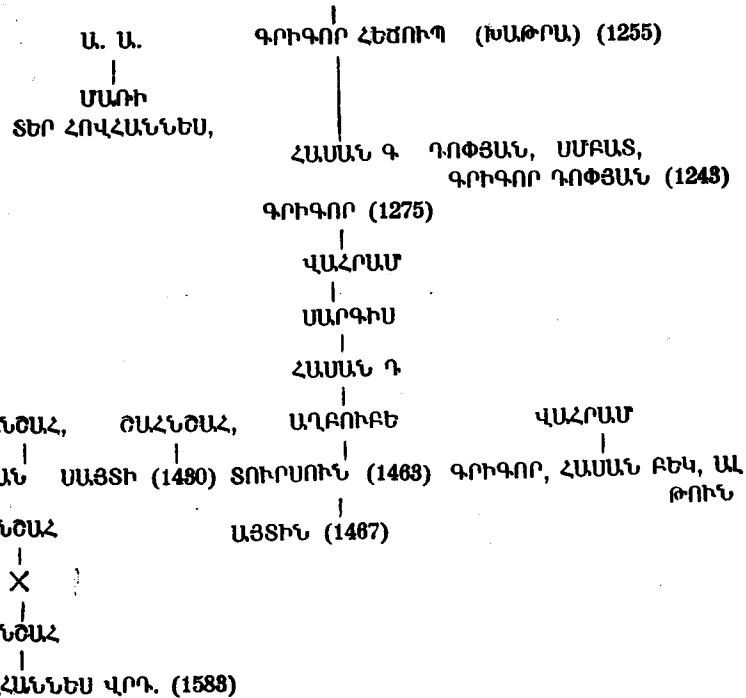
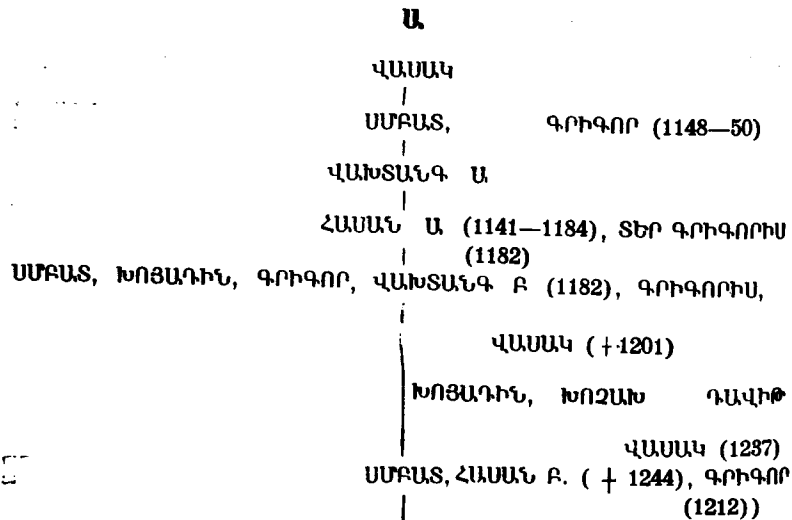
Սակավ ժամանակ անց և բռնակալ Ելտկուզը «պատերազմը չէր դադարեցնում Խաչենի իշխանների դեմ, որովհետև երբեմն գաղտագողի գնում էր, գրավում Հարու ամրոցը և բոլորին առհասարակ սրի քաշում»:

Իրանից հետո իշխանները հզորացան, գերազանցեցին թա-

<sup>55</sup> Հայապատում, էջ 336:

թարեւորից և իրենց ցեղը խառնեցին ժամանակի ազնվագոյն տոհմերի՝ Կորիկյանների, Բաղսցիների, Ջաքարյանների և Քուրդյանների հետ: Եվ այդ ժամանակամիջոցում կառուցվեցին երկրի սուրբ վանքերը, որոնց գլուխը կանգնեցին անվանի և իմաստուն մարդիկ, որոնցից ոմանք գնացին Գուգարքի կողմերը և դարձան մեծահամբավ Հաղպատի աթոռի առաջնորդներ, ինչպէս, օրինակ, Բարսեղը ԺԲ դարում և Հովհաննիսյանները ԺԳ դարում, ուր գնաց և Տեսումեն Խաթունը և կառուցեց Տիրամոր եկեղեցին: Նրա հետ այնտեղ գնացին և նրա եղբայրները, որոնք այնտեղ ապրեցին և մեռան:

Սրանց եղբորորդի Հասանը՝ փաղաքշարար Ջալալ-Ռոյ Կոչվածը, Խաչենի իշխանների մեջ անվանի եղավ, փառքով և շինարարությամբ աչքի ընկավ Գանձասարում, որի արձանագրության մեջ նրան և նրա հորը թագաւոր են անվանում:



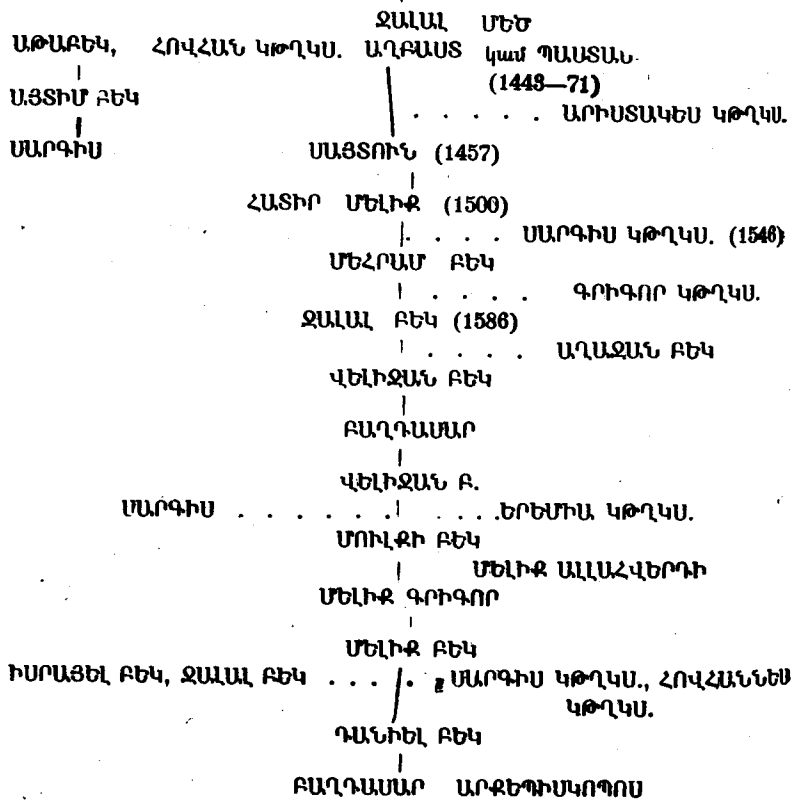
ՄԱՐԻՆԵ, ՆԱՍՐԱ ԴՈՒ, ՀԱՍՏԻ ԶԱՒԱ ԴՈՒ, ԶԱԲԱՐԵ, ԻՎԱՆԵ  
(1214—1281)

ՏԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ (1271)

ՄԱՍՆ ԽԱԹՈՒՆ, ԱԹԱԲԵԿ (1261—82), ՌՈՒԶՈՒՔԱՆ ԿԻՆ, ՄԻՆԱ ԽԱԹՈՒՆ

ՊԱՐՈՆ ԶԱՒԱ

(Երկու Զալպեների միջև պակասում են 2 կամ 3 ցեղեր):



Նրա կիճն էր Մամբանը՝ Բաղաս թագավորի թոռը: Նրա խընդրով և մեծն Վանականի հրամանով ոմն Տեր Իսրայելը՝ Գրիգորի եղբայրը (ըստ իս՝ Եղիան է հիշատակել), վկայարանությոն սահմանեց՝ ըստ հայկական և հռոմեական ամիսների, և առաջինը սա է հիշվում ստույգ ժամանակով տոնավեպ՝ մատյանում: Այս Զալպը, առաջինը եղովելով թաթարներից, աստվածային ողորմություն գտավ, և Մարդախ խանը նրան վերադարձրեց Զարաբերդը, Ականան, Կարկառը, որոնք գրավել էին իրենից: Բայց բանասրկու մարդկանց միջոցով նա հանձնվում է Արդուն խանի ձեռքը: Մինչ նրա դուստր Ռուզուբանը՝ ոմն Բոր թաթար իշխանի կինը, աշխատում էր փրկել նրան, անօրենները շտապեցին չարաչար մահվամբ սպանել բարյացապարտ մարդուն, 1261 թ.: Եվ նրա որդի Աթաբեկը բերել տվեց նրա նշխարված մարմինը և թաղեց Գանձասարում:

Մրանից սկիզբ է առնում Հասան-Զալպյանների ցեղը, որոնցից է Զալպեել իշխանը իր երկու կոթորոտրիների հետ: Նա 1586 թ. հայոց այլ մելիքների հետ միասին գաղթեց Պարսկաստան, զգվելով՝ օսմանյաններից, որոնք 1579 կամ 1580 թ. թալանեցին ու ավերեցին Խաչենն ու Զարաբերդը:

128. Բայց հզոր և իշխանավոր մարդիկ չպակասեցին Խաչենի տնից և հետագա դարերում. Սյունյաց մելիքների հետ միասին մինչև մեր դարը նրանք գրավեցին վիճակների ու գյուղերի վերակացությունը: Լեկերը 1722 թ.՝ արշավեցին Ուտիք և հառան մինչև Խաչենաձոր, ավարի ենթարկելով երկիրը, մեծ վնաս պատճառեցին: Մեկ տարի անց խաչենցիները, միանալով Ուտիքի կողմերի բնակիչների հետ, կանգնեցին օսմանցիների և պարսիկների դեմ: Եվ ԺԸ դարի վերջերին, բռնակալ Փանա խանի օրոք, ինքնագլուխ իշխանությամբ փառավորվում էին Հովսեփ Մելիքը և նրա որդի Բեկլարը՝ գորավոր և կորովի մարդիկ, և նրանց նման Ադամ Մելիքը, որը նրանցից էլ առաջ

անցավ փառքով և հերոսությանը, և որի մեծաշեն վիմաստաբանությանը մինչև օրս կանգուն կան գավառի տարբեր կողմերում: Մելիք Շահնազարը՝ մեծահանձար և քաղաքագետ մի մարդ և ուրիշները՝ Մելիք Ալլավերդին, Մելիք Բաղրամը, Մելիք Եսային, Մելիք Միրզախանը, մնացին պարսից հպատակության տակ: Նրանց սերնդից ոմանք և այժմ պատվի են արժանանում ոռուսաց դոանը:

129. Ջալալյանների իշխանության ժամանակ Խաչենի սահմանը ձգվում էր դեպի հարավ, հասնելով մինչև Շուշիի կողմերը, որ մոտ է Գարգար գետին, իսկ ամբողջ երկիրը նրա ու թարթառի միջև է, որոնց միջով, բարգավաճ հովտով, հոսում է Խաչենագետը, որն իջնում է Գանձասարի՝ և Շահթախտի լեռներից, որոնք գտնվում են **Գրք-կյոզ** լեռան վերջում՝ Խաչենի, Ջանգեզուրի, Վայկունիքի միջնասահմանում: Խաչենագետը աջից ընդունում է մի մեծ և մի քանի փոքր վտակներ: Բայց նշանավոր երկրի բնական կերպարանքը, բացի Շուշիի կողմերից և արքունական ճանապարհից, մեզ լավ ծանոթ չէ՝ այստեղով հետաքրքրվող ուղևորների չանցնելու պատճառով:

Արցախի և Ուտիքի այլ գետերի նման Խաչենագետն էլ ձորերով է իջնում, որի հետևանքով էլ այդ մասը **Խաչենաձոր** է կոչվում: Մեր նախնիներից Կիրակոսը հիշում է, թե ինչպես 1240 թ. Խաչենում սարսափելի ու խոշոր կարկուտ է տեղում, որի հետ էլ թզաչափ ձկներ են թափվում, որ «մենք մեր աչքով չտեսանք, ասում է, բայց շատերը կային և հավաստիացնում էին, թե իրենք ականատես են եղել»<sup>54</sup>:

Ըստ հին աշխարհաբաժանման՝ երկրի հյուսիսային կողմը թարթառի անջրպետը և Խաչենի արևմտյան հովիտը, սեփականացրել էր **Մեծիրանքի** գավառը, արևմտյան կողմը՝

<sup>54</sup> Կիր. Գանձակեցի, էջ 321:

**Մյուս** **Հարանդը** կամ **Ամարասը**, հարավային կողմը՝ **Պանծկանք** գավառը և Շուշիի այլ գավառներ: Դրանց համաձայն՝ մենք էլ Չրբերդ գավառի մնացած մասը բաժանեցինք երեք մասի, դրանք կոչելով հին գավառների և նրանց նոր բնակավայրերի անուններով՝ **Մեծիրանք** (և Կասպատ, Ամարաս և Ասկերան, Պանծկանք և Շուշի):

## ՄԵԾԻՐԱՆԶ—ԿՍԱՊԱՏ

130. Արցախի հայտնի գավառներից մեկը **Մեծիրանքը** կամ **Մեծյուրյանքն** է, որն ավելի լավ է կոչել **Մեծարունիք**: Այն վեր առաջին պատմիչները չեն հիշատակում, բացի Աղվանքի պատմիչից, **Զ—Թ** դարերի մոտակայքում: Սա համարվում է Խաչենցիների հին ցեղի օրրանը: Ուներ եպիսկոպոսական հին աթոռ Ս. Հակոբի անվանի վանքում, որի առաջնորդները հիշատակվում են **Զ** դարից, ինչպես ցույց կտրվի ստորև:

Այս գավառը տարածվում էր Տրտու գետի աջ կողմում, արևմուտքից դեպի արևելք և ձգվում դեպի հյուսիս: Նրա հարավային կողմին մոտիկ հոսում են գետակներ, որոնց ակունքները հայտնի չեն: Դրանցից մեկը, իմ կարծիքով՝ Կասպատի մոտով անցնողը, կոչվում էր **Չղախ**, և պատմիչի նկարագրությամբ նրա սահմանները կոչվում են «**Չղախյան հովիտ**, Ասպարիսանը դաշտակ Տրտու գետի ափին, որը գտնվում է Մեծիրանքի վիճակում (գավառում)»<sup>55</sup>, որտեղ կանգ են առել Մեսրոպի աշակերտները, որոնց թաքցրած նշխարները հայտնաբերվեցին է դարում: 821 կամ 822 թ. պարտավցիները ասպատակելով Ամարասը՝ եկան այստեղ «և ամրացան Մեծիրանքի գավառում,

<sup>55</sup> Կղևկո., էջ 208:

Շիկաքար կոչվող տեղում»<sup>56</sup>, որոնց կոտորելով Քաջ Սահի Սմբատյանը՝ գերի վերցրեց: Երեսուն տարի անց՝ (մոտավորապես 853 թ.) «անձրևների շատությունը Մեծիրանք գավառում տեղատարարի է վերածվում, և հեղեղի ընթացքը՝ հասնում է Դաստակերտ գյուղը, որը գտնվում է գետերի միացման տեղում, որտեղից խաչնարածների ութ հարյուր վրան տարավ, որոնք կովկասից եկել էին ամառային արոտավայր»<sup>57</sup>: Գետերի միացման տեղում կարծես Խաչենագետի վտակն է, որը՝ աջից (հարավից) է հոսում:

131. Հյուսիս-արևելքում, Տրտուի ջրբաժանի սկզբում, սույն գավառի և Ծվանչերի սահմաններին մոտիկ՝ կա երկու գյուղ՝ **Ուլու-դարաբեկ** և **Քյուչյուկ-դարաբեկ**, այսինքն՝ Մեծ և Փոքր Փոքրի հարավում է գտնվում աշխարհագիրների նշած **Կասպատ** կամ **Քասարադ** մեծ ավանը՝ հեռվից շրջապատված լեռներով, իսկ մոտիկից՝ այգիներով. այն գեղեցիկ մի վայր է, ինչպես ես կարծում եմ ոռոգվող Չղախ գետով, որը տղթակեզ անունը շողում է լեռների շուրջը: Ունի գեղեցկաշեն եկեղեցի՝ բարձրացած չորս սյուների վրա, կառուցված 1686 թ.: Այժմ այդ գավառում դրանից մեծ և բազմաբնակ բնակավայր չկա, որի հետևանքով էլ նրա գլխավոր գյուղն է և, ինչպես կարծում եմ, այդ կողմի տեսուչի նստավայրը:

Մրս հարավային կողմում գտնվում են **Քյուլ-յադախ** և երկու **Շան-յադախ** գյուղերը, արևելքում **Քեանհին** է, իսկ արևմտյան կողմում գյուղ չի նշվում: Ըստ աշխարհագծի՝ այդ **Քյուլ-յադախը Մոխրաբակ** գյուղը պետք է լինի, հիշատակված Զալալյան Սարգսի կողմից: Այնտեղ կա երկու գեղեցկաշեն եկեղեցի, որոնցից մեկը Տիրամոր անունով է, իսկ մյուսը՝ Ինը-

<sup>56</sup> Աճ, էջ 826:

<sup>57</sup> Աճ, էջ 833:

Մասանց (\*), ինչպես նաև Մելիք-Ադամի մի հույակապ ապարանքը<sup>58</sup>:

132. Այս հովտում և Ասպարիսան նաշտակում, որը իր շուրջը գտնվող լեռների շնորհիվ է այդ անունն ստացել, ինչպես վերևում և այդուր ասացինք, մի քանի օրով հանգրվանեցին Մեարուպի աշակերտները, որոնք եկել էին Մեծկունիքից: Եվ երբ հոնական ասպատակները մոտենում են, աշակերտները այնտեղ թաղում են Երուսաղեմից բերած նշխարքները և մեկնում, բայց չեն կարողանում ազատվել ավազակների ձեռքից, և նրանցից նահատակվածները որպես սրբություն ծածկված են մնում շուրջ 200 տարի, մինչև որ Աստծու այր Իսրայելին տեսիլք երևաց, և նա իր վիճակի եպիսկոպոս Դավթի հետ գալով Մեծիրանքի կողմերի եպիսկոպոս Հովելի մոտ, որի թեմի մեջ էր մտնում Չղախը, սկսեց որոնել երազում տեսածները: Արդ՝ նրանք Մեծիկողմանքի Ըոռասատակ գավառից Տրտուի վրայով անցնելով Չղախյան հովիտը, «դուրս գալով տեղավորվեցին նշանավոր անտառում, բարձրավանդակ տեղում, մի սարավանդակ վայրում: Այնտեղ կար փայտաշեն մի մատուռ՝ խեցինեղով երեսապատված, խաչանիշ զարդաքանդակներով դրվագված, պատերը զարդափայլ գեղեցկությամբ հորինված: Արդ՝ այդ լուրը հայտնի դառնալու ժամանակ անապարանքով հավաքվեցին պատվական մարդիկ, քորեպիսկոպոսներ, հարյուրների սարկավագներ, գլխավոր գավառապետներ և մեծամեծներ, գործակալներ, տղամարդկանց ու կանանց ժողովրդական բազմություններ, որպեսզի բոլորը մասնակցեն Աստծու սքանչելագործությանը:... Եվ երեքօրյա պատի ժամկետը լրանալիս Արասուն Իսրայելը բաժը ձեռքն առավ, խոնարհվեց բոլորի

<sup>58</sup> Հեմտ. Զալալյանց Սարգսի, Մանապարհորություն ի Մեծն Զալալյանց, Բ. Ա., Տիֆլիս, 1842, էջ 180:

առաջ և, ուղիղ նայելով նկատված տեղը, հրամայեց աներկյուղ փորել: Եվ այնտեղ մեկտեղ հավաքված բազմաթիվ մարդիկ, մասնակցելով այդ գործին, իրենց զգեստներով կրում էին հողը հեռու: Նրանք աշխատանքից հոգնելով՝ չկարողացան տեղափոխելու և քաղցած գանձը գտնել: Ապա այնուհետև արևելյան կողմի փայտաշեն հարկը քանդեցին, ուր դրված էր Տիրոջ մեղսաքավիչ պատարագի սեղանը: Այնտեղ հետախուզելով և որոնելով՝ սեղանի տակ մտնել կանգուն փորեցին: Հանկարծակի այնտեղից շատ քաղցր ու անուշ բուրմունք տարածվեց: Եվ լցվելով հաճելի առատությամբ՝ շատերի հոտոտելիքները մշտապես քաղցրացրեց: Այդ հոտը ճշգրիտ կերպով նմանվում էր խնկերի ու զանազան ծաղիկների ազնիվ բույրերին, մինչև որ բոլորը առհասարակ գնդմացան: Եվ երբ փորեցին տասը թիզ, գտան երկու արծաթյա արկղեր, որոնց վրա դրված էր կապարե կնիք: Վերջինիս վրա հաստահեղույս մեխերով մեխված էր մի ոսկեծուլ տախտակ, և նրա վրա գրված էր ասորերեն և հայերեն...:

Ապա եպիսկոպոսները Իսրայելի և պատվավոր քահանաների հետ միասին առանձնացնում և բաց էին անում սրբության տապանակների մատանու կնիքը ու այնտեղ գտնում Բրիտոյի փրկարար խաչի մի մասը: Նույն ինքը՝ արքեդիական քրթեպիսկոպոսը կարդում է ոսկեծուլ տախտակի գրությունը, որը հետևյալն էր, թե՛ «Առանձնացված մատուցները Երուսաղեմի սրբերինն են»: Իսկ Մեծիրանքի հովվապետ տեր Հովելը երբ տեսնում է այդ աստվածային հրաշքը, իր լայնածավալ գիտությանը նույնպես բազմաբեղուն կերպով ծաղկում էր և ամբողջ սրտով գոհանում Աստծուց...: Եվ որովհետև իր նահանգում էր գտնվում նախապես սահմանված վայրը, որտեղ ծածկված էր կենսատու լույսը, ուստի չսպասեց որպես ճամփորդ կամ հանցավոր որևէ մեկի կողմից շնորհ ստանալու, այլ ինքը

դարձավ տնօրինող՝ ու հսկող դրանց վրա, իբրև իր գանձերի վրա: Եվ տապանակներից մեկը որպես պատիվ ինքն է առնում և տանում եպիսկոպոսանոցը: Սակայն դրանից խիստ դժգոհ էր Աստծո՛ւ մարդը... բայց մի պահ նա թույլ տվեց և իր հեգոթյան համաձայն ոչ ոքի չամբաստանեց, այլ առավ մնացած տապանակները և Դավիթ եպիսկոպոսի հավանությանը Տիրոջ պաշտամունքը կատարող բազմաթիվ քրթեպիսկոպոսներով, քահանաներով, ամբողջ ժողովրդով տարավ իր բնակավայրը և սաղմուններով, օրհնություններով, լուսավառ լապտերներով ու մոմերով Տիրոջ սրբությունը ուղի գցած իջեցրեց Գլխովանքի սուրբ եկեղեցին»<sup>59</sup>: Եվ ապա այդ դեպքերի մասին գրեցին կաթողիկոսին, իսկ հավելված նամակում ասվում է նաև կնիքով հաստատված կողովների մասին. «վրան հոռոմեական՝ փակագրով կապարե կնիք, որից էլ կախված էր ոսկեծուլ մի տախտակ»<sup>60</sup>: Եվ դրանք կաթողիկոսին և Մեծն Զվանգիրին ցույց տալուց հետո Իսրայելը իր մասը տանում է Գլխովանք, իսկ Հովելը իր մասը՝ Ս. Հակոբի վանքը:

133. Չղախից հարավ ընկած է մեկ ձորահովիտ ևս՝ Թարթառ և Խաչեն գետերի միջև. դա **Գապարտն** է կամ **Ղաբարթուն**, որի արևելյան կողմում էլ համանուն գյուղն է, իսկ արևմտյան կողմում՝ **Գազանը** և **Քելանին**: Խաչենագետի հովտում, վիճակի հարավարևելյան ծայրում, գետի աջ կողմում, մի բարձրավանդակի վրա գտնվում է **հարուխ** գյուղը, իսկ նրա հարավում՝ **Տաշ-պաշը**, դրանից ավելի վերև, արևմտյան կողմում՝ **Ծալվան**, սրա հյուսիս-արևմուտքում, գետի ձախ կողմում **Ախմաք** գյուղը. սրա և վերոհիշյալի միջև գետերի միացման տեղն է, և այնտեղ, նրա անկյուններից մեկում կարելի է հան-

<sup>59</sup> Կղևկու., էջ 205—208:

<sup>60</sup> Աճղ., էջ 210:

դիպել Դաստակերտ գյուղին, որ հեղեղվեց հազար տարի առաջ: Հասան-Չապայանը Արցախի արձանագրությունների ժողովածուներում այդ գյուղը կոչում է **Տաստակեր**, որտեղի եկեղեցում էլ ընդօրինակված է մի արձանագրություն, ըստ որի այն կառուցվել է Սարգիս եպիսկոպոսի կողմից, 1281 թ. «Ձթվին Աստծու կամքով, Արղունի իշխանությանը տեր Ստեփաննոսի հայրապետության ժամանակ, Փախրատիների որդիներ Իվանի և Սատրատիների ամիրայության օրոք, ես՝ Տեր Սարգիս, կառուցեցի ժամատունը, զուգեցի գավազանները, ավետարանները, Ստողոգիներ, Եսային: Ովքեր աղոթում են, թող ողորմությանը հիշեն հաճուն Քրիստոսի»:

Այսմաքի հյուսիս-արևելքից նրան մոտ է գտնվում **Պալագայա** գյուղը, իսկ հյուսիս-արևմուտքից նույնպես նրան մոտիկ **Տավչանլը**, որը հայոց աղբյուրներում **Առաջածոր** է, հիշատակարաններում՝ **Առջածոր**, բայց ըստ իս ավելի ճիշտը **Արջածորն** է: Խաչեն գետի ձախ կողմում, Գանձասարի ելքից չորս մղոն հեռու, ապառաժոտ ու մացառոտ ձորավայրում, հարկական 100 տներով գյուղն է, որտեղ կա քարաչեն եկեղեցի, կառուցված կամ նորոգված 1668 թ. Դավիթ քահանայի կողմից, որի օրոք գյուղի ավագն էր Յաղուր բեկը, իսկ Ագառգալիներ՝ Պահարը: Բայց եկեղեցու դռան վրա ամրացված է 1253 թվի մի խաչվեմ. «ԶԲ թվին ես՝ Աբուսալի որդի Վաչեն, խաչ կանգնեցրի պարոն Թուրքին. ովքեր կկարդան, թող հիշեն հաճուն Քրիստոսի»:

Արջածորի մերձավոր վայրերը հիշատակվում են կանոնների մեջ, 1458 թ., որոնցում հիշվում են նաև Մերաթի որդի Ծահնշահը, Արղուրի թողը և Չալալ Մեծի որդու, Մեջլիսի որդու, Ոլուրեկի Աղաբաստ տան **Արաբա-հողը** (ուր սպանություն էր կատարվել), իսկ սահմանները կոչվում են **Առաջածորի ջուր, Մեծ Ծահառ, Դիցարած քարեր, Արապա ճոթեր**,

**Մոզ, Արխե աղբյուրի հող, Հավալի խոռ, Որդյաց խաչի խոռ, Զարտոն, Զարի ջրաղաց Խաչեն գետի վրա.** այս հանգամանքներին վկա են եղել Աղվանքի Հովհաննես կաթողիկոսը, Գանձասարի առաջնորդ Եղիա եպիսկոպոսը, Չալալի որդի Աղաբասը (որը այդ կողմերի ազնվագույն տանուտերերից է), Աթաբեկ Ամիր Հասանը, նրա եղբայրները և Դուրսունի որդի Միրզալին:

Արջածորի հյուսիս-արևելքում բարձրանում է **Չիլեթ** լեռը, որը հայերը կոչում են **Չափարած խաչ**՝ նրանում գտնվող մի ցանկապատ խաչվեմի պատճառով, և այնտեղով է անցնում նախապարհը դեպի հյուսիս:

Գետակի աղբյուրների տեղերում գտնվում են **Սպտարան, Խորխան, Հազարգոխ (՝), Հնձախոտ** կամ **Հնձախոթ** հանգրվանները կամ ձմեռանոցներ՝ ու ագարակները, որտեղ գրողներում էին նաև Գանձասարի վանքի կալվածքները, որոնց մոտ կան եկեղեցիների ավերակներ կամ լքված մատուռներ, խաչարձաններ և գերեզմաններ, որոնցից մեկն էլ բլրի գագաթին գտնվող **Կարմիր եկեղեցի** կոչվածն է, որը դեռևս կանգուն է: Նրա մոտ կան կարմրաքար խաչվեմեր, որոնց արձանագրությունները ճշգրտված չեն: Գապարտի կոչվող աղբյուրների վայրի և սարահարթից հոսող Թարթառի միջև ընկած է **Հրճախոտ** բուն գյուղը, որը այլազգիների կողմից **Յայնի** է կոչվում:

Հնձախոտ ձմեռանոցի սկզբից, մեկ մղոն հեռավորությանը գտնվում են **Աղբերքահան** ձմեռոցն ու գոմերը, Այն ռամիկները կոչում են **Ըխալըքառ** կամ **Խըրըքառ**, որտեղ գտնվում է Սլյանդար (՝) նահատակի մի ուխտատեղ-եկեղեցին, ուր գառկի օրերին տոն և հանդիսություններ է են կատարվում: Նրա կարմրաքար սյուների ու դռան վրա և գերեզմաններում երևում են արձանագրություններ, որոնք դեռևս չեն վերծանված: Հրճ-

ճակտորի հյուսիսային կողմում, մի լեռնաբլրի լանջերին կա **Բեկիզմեր** (ոսմիկների արտահայտությամբ՝ **Պեմեմ-կյումեր**) կոչվածը: Լեկերի և պարսիկների ասպատակություններից այդ տեղերը ամայացան ժԸ դարի երկրորդ կեսին, իսկ այժմ պատկանում են Արջաձորին: Սահմանները անտառախիտ են, որտեղ կան երկանաքարի և կարմիր ջրադացքարի լքված քարահանքեր:

134. Խաչենագետի և նրա վտակ Քոչատակի միջև, երկուսից մեկ մղոնաչափ հեռավորությամբ գտնվում է Մեծիրանքի հնագույն, նշանավոր ու հայտնի Ս. Հակոբի մենաստանը, որը կոչվում է նաև **Մեծիրանքի վանք**՝ կառուցված բարձր բլուրի վրա: Գրք-կյոլ լեռան արևելքում անտաշ քարերով կառուցված երեք եկեղեցի կա: Նրանց առջևի մասում գավիթն է, իսկ շուրջը՝ վանքի մուօ սենյակները: Իսկ մյուս արձանագրություններից, ասում է Սարգիս Չալալյանը, կարելի է գուշակել, որ մենաստանը կառուցվել է ԶԳ թվին, որը Տիրոջ 634 թիվն է, բայց հարկ է կարծել, որ այն ավելի վաղ է հիմնադրվել, քանի որ այնտեղ էր տեղադրված Մեծիրանքի եպիսկոպոսի աթոռը, և սուաջին եպիսկոպոսը հիշատակվում է Տեր Աբառը, Զ դարի կեսին, որը և 552 թ. Աղվանից Տան կաթողիկոսությունն վերակոչվեց: Այդ դարի վերջում եպիսկոպոսը Սիմեոնն էր, որին հիշում է Աբրահամ կաթողիկոսը իր թղթում<sup>61</sup>, իսկ Է դարի կեսին՝ Հովել եպիսկոպոսը, որի ժամանակ Չղախյան հովտում տեղի ունեցավ մասունքների գյուտը, և կողովներից մեկը բերելեց այստեղ: Նրանից հետո հիշվում է Զաքարիան, որին ձեռնադրեց Ներսես կաթողիկոսը, Է դարի վերջում կամ Ը-ի սկզբում: ԺԳ դարի կեսին Սարգիսն ու Վարդանը առաջնորդ կարգվեցին, իսկ շատ դարեր անց հիշվում է Գրիգոր եպիսկո-

պոսը, որի հիշատակը գրված է Մծբինի Ս. Հակոբ եկեղեցու արձաթյա պահարանի վրա. «Նորոգվեց ՌՄԽ (1691) թվին Գրիգոր եպիսկոպոսի ձեռքով»: Քանի որ այդ սրբին՝ Է նվիրված, դրա համար էլ առանձին արձանագրություններում (օրինակ, Գանձասարի արձանագրությունը) կոչվում է Մծբինի աթոռ: Այժմյան եկեղեցին կառուցվել է Խորիշահ տիկնոջ կողմից, 1212 թ., որի որդիները՝ մեծն Չալալ-դուն ու Զաքարեն և վերին Խաչենի իշխանները, նրանց հետ նաև ուրիշները, վանքին նվիրել են գյուղեր և ագարակներ, ինչպես ցույց կտրվի այլ արձանագրություններում, որոնց մեջ վերջին թվականն է 1293-ը: Բայց կան նաև անթվակիր արձանագրություններ, ինչպես պայագատ իշխան Չալալի որդի Հովհաննես կաթողիկոսի խաչարձանը: Թվում է, որ մյուս խաչվե՞նը նա է կանգնեցրել վանքի գավիթում և մակագրել՝ «Ես Հովհաննես կաթողիկոսս, կանգնեցրի այս խաչը իմ հոգու փրկության համար»: Այնտեղ է գտնվում նաև նրա գերեզմանը՝ «Այս է Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Հովհաննեսի գերեզմանը. ԶԺԹ», որից հայտնի է դառնում նրա վախճանվելու թվականը՝ 1470:

135. Մեծիրանքի վանքի արձանագրությունները.

Ա. «ՈՒԿ թվին Աստծու կամքով ես՝ Վախտանգի տիկին, մեծն Սարգսի դուստր, Զաքարիայի և Իվանեի քույր Խորիշահըս, վերստին կառուցեցի Մեծիրանքի եկեղեցին՝ իմ հոգու փրկության և իմ զավակների բարեխոսության համար. Ախ (ինս՝ մի քառասուն) ժամերգություն թող լինի ինձ և իմ ծնողների համար: Վախտանգին և ինձ ձեր աղոթքների մեջ՝ հիշեցե՛ք»:

Բ. «2ԽԲ թվին ես՝ Հեշուրի եղբորորդի Մավիս, դարձա սուրբ ուխտի միաբան, գնեցի Խաչեղիքի սուրբ նշանը և տվեցի վանքին: Իմ տերը և միաբանները խոստացան սրա դիմաց ժամերգություն կատարել»:

<sup>61</sup> Կղևկոս., էջ 276—279:



Գ. «Ջալալի հրամանով ես՝ Վահրամս, Հասանը, Սմբատի որդիները մեր հոր հոգու համար Ծաղատեղի հողը տվեցինք Մծբինի աթոռին: Տեր Վարդանը և միաբաններս Հասանի, Սմբատի, Թամարի համար ժամերգություն տվեցինք. ով հողը իրի և ժամերգությունը խաբանի, ՅԺԸ (318) հայրապետների կողմից թող նզովվի»:

Դ. «ՈՂ թվին ես՝ Մեծիրանքի տան Սմբատի որդի Գրիգորս, Տեր Սարգսի ու Տեր Վարդանի առաջնորդությամբ սուրբ նշան ավետարանը և Ակեսավերը իր հողով ու իշխանությամբ տվեցի Ջալալին ու միաբաններին»:

Ե. «Աստծու կամքով ես՝ Տեր Հովհաննես կաթողիկոսս, մեծ իշխան Ջալալի որդիս, կանգնեցրի խաչը իմ հոգու փրկության համար. ովքեր երկրպագում են, թող հիշեն աղոթքների մեջ»:

Զ. «Աստծու կամքով մենք՝ Սարգսի որդիներ Ուքանս և Պապքանս, որդու հոգով (՝), Ջալալ-դոլի իշխանությամբ, ընծաներով միաբանվեցինք սուրբ նշանին. Տեր Վարդանը և միաբանները տվեցին տասը ժամերգություն. ով խախանի, թող դատապարտվի Աստծու կողմից»:

Է. «ՉԱ թվին թագավոր Ջալալ-դոլի հրամանով ես՝ Հեջուրի որդի Սմբատս, Էգատեղը տվեցի Գրիգորին. նրանք թող ժամերգություն կատարեն»:

Ը. «Ես՝ Խաչենի տեր Վախտանգի որդի Ջաքարես, Կոռի երկիրը տվեցի Մեծիրանքի սուրբ նշանին, և սրանք Վարդավառի տոնի ժամանակ ժամերգություն տվեցին ինձ և իմ տիկին Արդու Խաթունի համար. ով խախանի ժամերգությունը, թող դատապարտվի Աստծու կողմից»:

Սակավ անգամ հիշատակվելու պատճառով անծանոթ են սրանց տեղերը, այն է՝ **Ծաղատեղը, Ակեսավիրը, Կոռի երկիրը**, թերևս դա նույն Բոռի Հանդ կոչվածն է, Բոլատակի արձանագրությունում նշվածը:

136. Հյուսիս-արևելքի վանքերից կես մղոնից մի փոքր ավելի հեռու է գտնվում **Տամկալե** կամ **Տամողլի** գյուղը, իսկ հարավի վանքերից մեկ մղոն հեռու՝ **Քոլատակ** գյուղը: Այս կամ սրան մերձավոր անունով բնակատեղիներ շատ տեղերում ու կողմերում են նշվում, որոնք աշխարհագրագետները գրում են **Քյուադաք** կամ **Քյուադակա** ձևերով: Ինձ թվում է, որ նշված են տեղի հանգամանքները, այսպես՝ ագարակի, գերեզմանոցի և այլնի տեղերը. օրինակի համար **Դադիվանքի արձանագրության** մեջ՝ «Դադի վանքը իր Բոլատակով»: Այնտեղ կան գերեզմաններ, մահարձաններ, և մի խաչարձանի վրա գրված է 1243՝ «Ի ՈՂԲ թվին Աստծու, Խաչենի տերերի, Ջալալի և իր որդի Աթարեգի ողորմությամբ ինձ՝ Հուսարեցի վարդապետ տեր Վարդանիս, իշխանները տվեցին հողը, իսկ ես գնեցի **Բոռի հանդը, Եղջատափը**, երկրի տնատեղը և Գանձասարի վանքին նվեր տվեցի իմ հոգու համար: Սրանք Վարդանանց տոնի ժամանակ տարին երկու ժամերգություն տվեցին: Ով հայրենիքը զրկի սուրբ ուխտից, թող նզովվի ՅԺԸ (318), հայրապետների կողմից և իմ մեղքերին պարտական լինի»:

Գերեզմանոցում, մի մահարձանի վրա հականե-հանվանե հիշատակվում են Ջալալյան երկու պաշազատներ, այսպես՝ «Այս է Մեհրաբ Աղայի տապանը». և նրա մոտ՝ «Ես Մեսրոպ Բեգի որդի Ջալալ Բեգս, կանգնեցրի իմ հոգու տապանը (հիշատակը). աղոթքների մեջ հիշեցնե՛ք մեզ»:

137. Ս. Հակոբի վանքի դիմաց և նրան մոտիկ (կարծես հյուսիսային կողմից) մի բարձրակատար և անմատույց ժայռի վրա գտնվում է **Հավախադաց** կամ **Հավթախադաց** բերդը, որն անունն ստացել է իր դիրքի պատճառով: Ան ալազգիները մինչև օրս կոչում են **Սաղսաղան-քալեսի**, այսինքն՝ կաշաղակի անունով: Թվում է, որ բերդը հնում էլ այդպես է կոչվել և թերևս այդ անունից ու տեղից էլ ստացել իր **Կաշեղյաց խաչ** անունը,

որը հիշատակվում է Մեծիրանքի արձանագրություններում: Սույն բերրը կառուցել է Սահյան Ասորներսեհի որդի Գրիգորը, թ դարի երկրորդ կեսին, որին ԺԲ դարում տիրում էին Վախտանգյանները: Իսկ թաթարների հարձակման ժամանակ, 1236—38 թթ., եղել է Ջալալի իշխանության տակ: Այն այլ բերդերի հետ միասին ամուր պաշտպանված էր, քանի որ փախստականներից «չատերը ամրացել էին այն ապահով վայրերում, որոնք տեղի դժվարության պատճառով Հավախաղաց էին կոչվում, և մարդիկ ապահով կերպով ապաստանում էին այդ ամրոցներում: Բայց քանզի Տերը երես թեքեց մարդկանցից, թշնամիները հանկարծակի խուժեցին ամրոցները և մարդկանց մի մասին սրի քաշեցին, իսկ մի մասին էլ զահալվեժ արեցին: Ընկածների շատությունից գետինը ծածկվում է, և արյունն, առու կազմելով, հոսում էր իբրև ջուր: Ոչ ոքի չխնայեցին, և երկար ժամանակ նրանց ոսկորները երևում էին իբրև քարակույտեր»: Ցարդ երևում են ամրոցի, հին բնակարանների մնացորդները և լճան մի մեծ ջրավազան:

138. Սրանց հյուսիսային կողմում, Խաչեն գետի ձախ կողմում, կան նշանավոր այլ բնակավայրեր, ինչպես՝ Տամկալեի հյուսիսում, Արշաձորից մեկ մղոն դեպի արևմուտք գտնվում է **Պազարբենդ** գյուղը, որը հայերն անվանում են **Վաճառ** գյուղ: Իսկ տեղ Հասան Ջալալյանը արձանագրություններում վերնագրել է **Մնակահող**: Այդ արձանագրությունները մեզ տեղեկություններ են տալիս մեծն Հասան-Ջալալդղի իշխանության օրերի մասին՝ ծանուցելով այնտեղ գտնվող սուրբ Ստեփաննոսի մատուցների և 1229 թ. նրա կառուցած եկեղեցու մասին: Այնտեղ կարդում ենք. «Աստծու շնորհիվ ես՝ Վախտանգի և Խորիշահի որդի, Խաչենի տեղ Հասան, կառուցեցի այս սուրբ եկեղեցին, երբ սուրբ Ստեփաննոսի մատուցները հայտնվեցին այս տեղում ՌՀԸ (1229) թ.: Ջատկին ժամերգություն սահմա-

նեցի ինձ և իմ հոր համար»: Մատուցները թերևս է դարում Ֆրերկքից բերածները լինեն, որոնք մենք վերագրեցինք Վախտանգին, որովհետև այդ տեղը Վալկունիք գետից 4 կամ 5 փարախս հեռու է գտնվում. այն Տուդիսն է:

Կարճ ժամանակ անց, այն է՝ 1251 թ. Ջալալի տիկին Մամբանը կառուցել է մի այլ փոքր եկեղեցի, որի արձանագրությունն է՝ «Ես՝ Ջալալ-դղի տիկին, Սյունյաց Բաղուց թագափորի թոռ Մամբան թագուհիս, կառուցեցի եկեղեցիները և իմ Այրնճա հողը ընծա տվեցի իմ հոգու համար. ապաստվորները թող ինձ համար երկու պատարագ կատարեն, իսկ ծրընդյան ութ օրերը՝ իմ ծնողների համար մինչև իմ մեռնելը: Ով իմ տվածը խրի կամ ժամերգությունը խախտի, թող դատապարտվի Աստծու և սրբերի կողմից. 2 թվին»:

Եկեղեցու գավիթում կանգնեցված են խաչվեներ, որոնցից Մպիտակ կոչված մեծ խաչի վրա 1507 թ. Վելիճանը արձանագրել է. «ՋԾԶ թվին Աստծու կամքով ես՝ մեծն Աղբաստի թոռ, պարոն Սալտունի որդի Պելիճանս, կանգնեցրի այս խաչը»: Մի այլ փոքր խաչի վրա գրված է. «Աստծով կամքով ես Գրիգոր կաթողիկոսս, կանգնեցրի այս սուրբ խաչը իմ հոգու փրկության համար. անվանակոչման օրը կանգնեցրի սուրբ խաչը պարոն Մելյուսի փրկության համար, Հայոց ՌԺԲ թվին»:

139. Վաճառից երկու մղոն դեպի արևմուտք. մոտավորապես գետի մեջտեղում նշվում են **Սյունաքալ** վանքն ու գյուղը: Եթե նշմարիտ լինի գրածը, ապա Գանձասարին մոտիկ ու կից քարածայռ ու անտիկ բլրի գագաթին պահպանվել են **Խոյախան** կամ **Խավախան** բերդի ավերակները: Մեր նախնիները այն գրում են նաև **Խավխան** և **Խոխանաբերդ** ձևերով, որոնք վերջում են ասրսկերենից, ինչպես գրում է Կիրակոս Գանձա-

կեցի՞ն<sup>62</sup>: Ինձ թվում է, որ այն ծագում է **Խեհան** բառից, որ նշանակում է **փափազող**, որպես թե տենչալի: Սա անշուշտ **Խաչենի բերդն** է, անվանի տոհմի բնիկ նստավայրը, որովհետև գրքերում, արձանագրություններում, իշխանների հիշատակարաններում այն նշվում է Խոյախան կամ Խաչենի բերդ ձևերով, միայն թե բոլոր տեղերում ոչ միատեսակ: Ուրեմն հայտնի է, որ այն երկրամասի անունով Խաչենի բերդ է կոչվում կամ էլ Խափխան հատուկ անվամբ: Եվ քանի որ պարսկերեն այդպես էր անվանվում, ուրեմն այստեղից էլ կարելի է ենթադրել բերդի հնության մասին: Բացի դրանից, այն այդպես էր անվանվում նաև Միհրակյան տոհմի կողմից: Իսկ իշխանության սկզբնավորումը պետք է ընդունել Առանից:

Պատմիչների կողմից Խաչենի բերդը առաջին անգամ հիշատակվում է Թ դարից, երբ Դադոյի վանքի Խորածորում իր ազգականների կողմից սպանվեց Ստեփանոս Միհրակյանը. «սպանվածի կինը այդ աղետներից զինվում է առնական քաջությամբ, վերցնում է իր ողջ մնացած դուստր Ապրսամին և գիշերային տաժանելի ուղևորությամբ (ոժվարին լեռներով գնալով) մտնում է Խաչենի բերդը: Իր տան մասին բարիք խորհելով՝ Ապրսամին ամուսնացնում է Սահլի որդի Ատրներսեհի հետ...: Այս Ատրներսեհը շինում է Հանդու բերդը»<sup>63</sup>: Դրանից հետո այդ արձանագրության մեջ, Դադի վանքում կարդում ենք. «Հայերքի, Հանդաբերդի, Խաչենաբերդի և Հավախաղացի տերք»: Իսկ Խավախանդ անունը հիշվում է մի փոքր ավելի առաջ, նույն Հասանի ժամանակ, ԺԲ դարի կեսին: Նրա տերը կոչվում էր Վասակի որդի Գրիգոր, որը համարվում է Հասանի հորեղբորորդին: Սա գնաց Մառաբերդի տեր իր փեսա Տողանի

մտ, «որպեսզի նրա միջոցով վրեժ լուծի Դեսրուսի որդի Հասանից՝ իր եղբայր Սմբատի համար, որին սպանել էր նա պատերազմի պատճառով: Նրանք միմյանց նկատմամբ ունեին անմիտ թշնամանք և այդ պատճառով իրենց դուստրերին կնության էին տալիս աղազգիներին: Եվ այդ պատճառով էլ Գրիգորը համարձակվեց գալ իր փեսա Տողանի մոտ»<sup>64</sup>, և նրա հետ կովելով մի թուրքմենի դեմ, Դիվախոռ լեռան մոտ, պարսվեցին: «Տողանն սպանվեց, սպանեցին նաև Գրիգորին, իսկ նրա հետ էլ այդ ազատների: Եվ չնայած նրանց թաղեցին այնտեղ, քրիստոնյաների գավառում, բայց մի տարի անց վերցրին, բերին Գանձասար կոչված վանքը, որը նրա նախնիների տապանատուն էր, և նրան այնտեղ թաղեցին»<sup>65</sup>:

Գոչ վարդապետի այս խոսքերը մեզ հնարավորություն են տալիս ըմբռնելու խաչենցիների տոհմի՝ երկու մասի բաժանվելու պատճառները:

ԺԳ դարի կեսին այս բերդում էր նստում բազմիցս հիշատակված Զալալ Հասանը, որը Դեսրուսյան ցեղից էր. «այս իմաստուն մարդը, երբ տեսավ անօրենների հարձակումը, իր աշխարհի բնակիչներին ամրացրեց այն բերդում, որ կոչվում է Խոխանաբերդ՝ ըստ պարսից լեզվի: Երբ եկան նրան պաշարելու, տեսան, որ հնարավորություն չկա՞ գրավելու բերդը. սիրով և խաղաղությամբ նրան կանչում են իրենց մոտ. նա իմաստուն կերպով ընդունում է նրանց առաջարկը և շատ նվերներով գնում նրանց մոտ, նրան մեծ պատվի են արժանացնում ու իր աշխարհը տալիս իրեն»<sup>66</sup>: Եվ տասը (կամ ավելի կամ պակաս) տարի անց անգույթ Բուղա Ղանը, գրգովելով անզգամ-

<sup>62</sup> Հմմտ. Կիր. Գանձակեցի, էջ 269:  
<sup>63</sup> Կղնկա., էջ 340:

<sup>64</sup> Մխիթար Գոչից կատարած մեջբերումը հմմտ. Կղնկա., էջ 354:  
<sup>65</sup> Կղնկա., էջ 354—355:  
<sup>66</sup> Կիր. Գանձակեցի, էջ 269:

ների կողմից, թաթարների դուանը բռնեց իշխանին, քանդեց Խոյախանը, նրա հետ մահ «**Կեղը, Ծիրանաքարը** և այլ ամրոցներ ու դրանք այնպես հավասարեցրեց գետնին, որ մինչև անգամ հետք չի երևում, թե երբևիցե բնակավայր է եղել»<sup>67</sup>: Ասկայն մինչև օրս երևում են ավերակները, թերևս բերդերը դրանից ավելի չէին, քան կարելի է գուշակել պատմիչի խոսքերից: Նրանից ներքև գտնվում է երբևէ բազմաբնակ ավանի ավերակ, որտեղ գտնվում էին նաև Ջալալի ապարանքը և **Գարպասներ** կոչված եկեղեցին, որոնք մինչև օրս երևում են: Դրանից ոչ հեռու, Խաչեն գետի աջ կողմում, գտնվում է Թարխանի բերդը: Այսպիսով, վերոգրյալ երկու բերդերից մեկն էլ Ծիրանաքարն է, հենց նույն **Ծիկաքարը**, որը գրավվել էր պարտավցիների կողմից ավելի վաղ ժամանակներում:

140. Ամբողջ Հայոց Աղվանքում ու Առանում վերոհիշյալ բերդերից ու գյուղից մեկ մղոն դեպի արևմուտք, Խաչենի գետափին, գտնվում է հոշակավոր ու նշանավոր **Գանձասար** գյուղը, որն ընկած է Գանձասար լեռան հարավային լանջին, որի անունով էլ կոչվում են գյուղն ու վանքը: Այն Աղվանից տան հետագա դարերի կաթողիկոսարանն էր: Հայտնի չէ այդ հռչակավոր վանքի կառուցման ժամանակը, որը աշխարհացույցում ևս Աղվանքում է նշված: Բայց այն ավելի շուտ է եղել, քան Ջալալ-դուլի ժամանակը: Վերջինս ոմանց կարծիքով նրա կառուցողն է համարվում, քանզի հիշատակվում է Գոշի կողմից, ինչպես որ վերևում նշվեց<sup>68</sup> ԺԲ դարի կեսին: Եվս երկու դար առաջ, Ժ՝ դարի կեսին, այն հիշվում է Սյունյաց պատմիչի կողմից Անանիա կաթողիկոսի Գանձասարի եկեղեցի գալու առ-

<sup>67</sup> Ան, էջ 313:

<sup>68</sup> Կղնկա., էջ 354—355:

թիվ<sup>69</sup>: Եվ որովհետև այն Ջալալի նախնիների գերեզմանատունն էր, և նրա հայրը կտակով պատվիրել էր նրան՝ եկեղեցի շինել գերեզմանի վրա, և ինքը Ջալալ-դուլը, կամեցավ պաշտոացնել վանքը, այդ տեղը նորոգեց և մի հույակապ եկեղեցի շինեց 1226—1238 թթ., որպես և ինքը արձանագրում է նոխա գեղեցիկ խոսքերով, որը ցույց կտրվի արձանագրության մեջ:

Եկեղեցու շինարարությունը սիրով հիշում է նաև ժամանակակից պատմիչ Կիրակոսը. «Ծիկեց գեղեցկագուրդ կառուցվածքով մի եկեղեցի, Աստծու փառքի գմբեթարդ ու երկնամասն մի տաճար... Գանձասար վանքում, Խոյախանի բերդի դիմաց, իրենց շիրմի տեղում: Ծատ տարիներ աշխատեցին նրա վրա, և երբ շինարարությունն ավարտվեց, մեծահանդես մավակատիկ (տոն) կատարեց եկեղեցին կառուցելու համար: Այնտեղ էր Աղվանքի կաթողիկոս Տեր Ներսեսը բազում եպիսկոպոսների հետ, ինչպես նաև Վանակյան վարդապետը շատ վարդապետների հետ միասին: Այնտեղ էին նաև Խաչենի սուրբ վարդապետներ, միջանց հարազատ Գրիգորիսը և Տեր Եղիան... բազում քահանաների հետ: Եվ՛ ասում էին, թե քահանաների թիվը ԷԾ (700) էր: Նա երբ կնքվեց օծմամբ, մեծ ճաշկերույթ կազմակերպեց, և ինքն իր իսկ ձեռքերով պատիվ էր տալիս բազմաներին: Եվ յուրաքանչյուրին, ըստ իր պատվի՛, առատ նվերներ տալով՝ արձակում էր: Այս դեպքը տեղի է ունեցել Հայոց ՈԶԹ թվին, Վարդապետի մեծ տոնի օրը: Նրա տիկին Մամբանը եկեղեցու դուանը շինեց մի հրաշալի գավիթ, իսկ ինքը ամբողջ կյանքում ապրելով առաքինաբար, ամեն օր ճգնում էր՝ պաս պահելով ու աղոթքներով և ընթերցանությամբ գիշեր ու ցերեկ մտածում էր կատարել Տիրոջ պատվիրանները՝ ըստ Սուրբ

<sup>69</sup> Հմմտ. Ստ. Օրբելյան, Պատմությունն Անհանգին Սիսական, հ. Բ, Փարիզ, 1859, էջ 22:

Գրքի»<sup>70</sup>: Այս տաճարը... երկարությամբ ու լայնությամբ և գավիթը նորոգվել են ԺԷ դարի կեսին, կանգուն ու լուսավոր են ըստ նկարագրված քանդակների ու պատկերների զարդարանքի: Բեմի ճակատին արձանագրված է հետևյալ կարճ խոսքը. «Ովքեր կերկրպագեն աստվածագարդ այս սուրբ սեղանին, աղաչում են՝ Վախտանգի որդի Հասանին հիշեցնե՛ք ձեր սուրբ աղոթքներում»: Եկեղեցու մյուս արձանագիրը թերևս ակնարկում է Մամբանի այն շինարարության մասին, որ կատարվել է հարավային կողմում, 1256 թվին:

141. Սրանցից գատ, հարկ է ենթադրել, որ ուրիշ եկեղեցի էլ եղած լինի, որի դեպքերը պատմվում են Ս. Կարապետի գլխի բերման հիշատակարանում: Գլուխը | Կոստանդնուպոլսում երբ կամեցան ֆրանկներից հատիշտակել, այն ստացող իշխանը «ստնելով փախցրեց հյուսիսի կողմը, Վրաստան, որն այնտեղ ընկավ Արցախի տեղ՝ Զալալ-դոլի եղբոր ձեռքը: Յոթ հարյուր թվին Զալալ-դոլը գնաց եղբոր մոտ և խնդրեց սուրբ գլուխը, բայց նա չհամաձայնեց հոժարությամբ տալ: Իսկ սա բռնի կերպով հատիշտակեց եղբորից, բերեց Գանձակի կողմերը, Արցախի գավառը և ամփոփելով իր հայրենի գերեզմանատան շրիմում՝ վրան շինեց զարմանաշեն ու հրաշալի կաթողիկե եկեղեցի՝ ի փառս Քրիստոս Աստծու ու սուրբ Հովհաննես Մկրտչի: Նավակատիկի անվանակոչության օրը բարձր ձայնով կանչեց՝ **Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես:** Բացի դրանից, այնտեղ են գետեղված Լուսավորչի օրենսուսույց սուրբ ծնոտը, նրա թոռ սուրբ Գրիգորիսի աջը, Հովհաննեսի հոր սուրբ Զաքարիայի արյունը, մեծ մարտիրոս սուրբ Պանդայլոնի և շատ այլ սրբե-

<sup>70</sup> Կիր. Գանձակեցի, էջ 269—270:

րի մասունքները, որոնց միջոցով շատերը բուժվում են ի փառս մեր Քրիստոս Աստծու»<sup>71</sup>:

Մեծ եկեղեցու կառուցումից տասներկու տարի անց Զալալը մարտիրոսաբար տանջամահ եղավ Գաղու քաղաքում անգույթ Արդուն Դանի կողմից: Նրա մարմինը գցվեց մի ցամաք ջրհորի մեջ: Այն պատվեց լույսով, հետո գողացվեց իր որդի Աթաբեգի ջանքերով և բերվեց ու թաղվեց՝ այստեղ, «Գանձասար վանքում, իր հայրերի գերեզմանոցում»<sup>72</sup>: Եվ շիրիմի վրա արձանագրված է. «Մեծ իշխան Զալալը, կատարելով ծնողի կտակը, հիմնադրեց այս հոյակապ ու քարաշեն եկեղեցին Հայոց թվականության ՈԿԵ թվին և գոտևորելով զանազան շինություններով՝ ավարտեց ՈԶԷ թվին՝ իր՝ Զալալ-դոլի ու իր տիկին Մամբանի հոժար կամքով»:

142. Հայրենի իշխանության բարեպաշտ ժառանգ Աթաբեգը օժանդակեց վանքի զարգացմանը. նրա հրամանով իր հորեղբորորդի ու առաջնորդ Հովհաննեսը 1271 թ. ավելացրեց կալվածքները: Նրա քույր, պարոն Ուսեկի տիկին Մամախաթունը 1280 թ. ուխտի եկավ այստեղ: Դրանից ավելի առաջ, 1268 թ., Ուսեկի հայր Ծարը և մայր Մամախաթունը վանքի միաբաններ էին դարձել: Ամարասի եպիսկոպոս Տեր Ներսեսը միաբան էր գրվել 1282 թ., Սասնա Հանդաբերդցին՝ 1271 թ. և ուրիշներ: Նմանապես նաև նրա պալազատներն ու Աղվանքի կաթողիկոսները վանքը բարենորոգեցին ու պահեցին մինչև ԺԶ դարի կեսը: Դրանից հետո այդ տեղը մեկ դար դառնում է անշուք մի վայր, և այդ պատճառով էլ ընդհատվում են արձանագրությունները: Այդ դարից հետո, 1657 թ. Թախիշի մեկիք Հովսեփի որդի Աբովը նորոգել է Գանձասարի երկու եկեղեցիների տա-

<sup>71</sup> Կղևկտ., էջ 349—350:

<sup>72</sup> Մխիթար Գոշ, հմմտ. Կղևկտ., էջ 355:

նիքը և քանդված պատերը: Եվ այդ տեղը մեծ պատվի արժանացավ՝ այնտեղ վերոհիշյալ սրբերի մասունքները գետնեղևու շնորհիվ: Եվստաթեոսի աշակերտը՝ Ս. Թադեոսի և Ս. Լուսավորչի մասունքները բերել էր Հունաստանից: Լուսավորչի թոռ Գրիգորիսը մի մասը տարել էր և պահել Ճիդքք աշխարհի Յոթ քաղաքում: Նրա նահատակությունից հետո մասունքները պահվեցին Հակա գյուղում: Դրանք հայտնաբերվելով Վաչագանի օրերում՝ բերվեցին Ամարաս, միացվեցին մյուս մասին. այդ տեղափոխության մասին վկայում է պատմիչը<sup>73</sup>:

143. Այդ տեղի համբավը է՛լ ավելի բարձրացավ Աղվանքի կաթողիկոսների նստավայր լինելու շնորհիվ: Աթոռը այդտեղ տեղափոխվեց Պարտավից, ինչպես կարծում են վանքը Բեկլար Մելիքի կողմից նորոգելուց հետո: Եվ միաբանության առաջնորդությունն անցավ կաթողիկոսների ձեռքը:

Առաջին վանահայրերից հիշվում են՝

Վարդանը՝ ԺԳ յարի կեսին.

Հովհաննեսը՝ Իվանեի որդին, 1271 և 1311.

Եղիան՝ 1443—1467.

Ներսեսը՝ 1469—1485.

ԺԵ դարի սկզբում Գանձասարի վանքում հիշատակվում է Մատթեոս վարդապետ Ուխտեցին՝ Գրիգոր Տաթևացու աշակերտը: Իսկ Աղվանքի վերջին կաթողիկոսներից և վանքի առաջնորդներից շատերը Ջալալի սերնդից են: Դրանք են՝

Սարգիսը՝ 1556-ին.

Գրիգորը, որը հետո ուրացող դարձավ:

Դավիթ Արջաձորեցին, որին խեղդեցին խաչենցիները՝ կախելով եկեղեցու զանգակատնից:

Փիլիպպոսը.

Հովհաննես Ը-ն,

Գրիգոր Դ-ն՝ 1634.

Պետրոսը՝ 1653.

Սիմեոնը՝ 1675.

Երեմիան՝ 1676.

Եսային՝ 1702, որը գրի առավ ժամանակի դեպքերը:

Ներսես Ե-ն՝ 1706 թ., որը Եսայու հակառակորդն էր:

Իսրայելը և Հովհաննեսը՝ 1763.

Սիմեոն Է-ն՝ 1794.

Սարգիս Բ-ն՝ աթոռի հակառակորդը, 1794, որի ժամանակ, 1815 թ., վերացվեց Աղվանքի կաթողիկոսության անունը և տվեց մետրոպոլիտի աստիճան: 1838 թ. նրան հաջորդեց հաղղասար Հասան-Ջալալյանը, որը արքեպիսկոպոսական աթոռը տեղափոխեց Ծուշի:

Այժմ Գանձասարում, բացի վերոհիշյալներից, կան նաև վանականների անշուք սենյակներ և իշխանների ու վերջին ժամանակների մի քանի կաթողիկոսների գերեզմաններ:

144. Գանձասարի արձանագրությունները<sup>74</sup>:

145. Այսքան մեծ և բարձրավան կաթողիկոսական աթոռի և արքայաշուք իշխանության վիճակը (գավառը) պետք է, որ լավ բնակված լիներ և շատ բնակավայրեր ունենար: Արձանագրություններում հիշվում են 30-ի չափ բնակավայրեր՝ գյուղեր, ագարակներ, որոնց մեջ գլխավորներն ու հնագույնները ԺԳ դարում հիշատակվածներն են՝ Մառ, Մակեղ, Հարկանդուս, Նորջիմական, Արծաթենիս, Ծոանց, Վարդանաթաղ: Վերջինս,

<sup>74</sup> Նկատի ունենալով, որ այդ արձանագրությունները ավելի կատարյալ կերպով հրատարակել է Բ. Ուրուբաբյանը (Երևան, 1981, էջ 76—106) և համեմատելով Արիշանի ձեռագրի հետ՝ դրանք մենք զանց ենք առնում (Ժան. «Բազմավայրի» խմբագրության):

<sup>73</sup> Հմմտ. Կղզկո., էջ 56—57:

ըստ երևույթին, այդպես է անվանվել Վարդանի կողմից: Վարդանաթաղում են գտնվում Ողտանոսի կտորը, Տճկի երկիրը, Բողոր քողը և Սեղընկնի այգին, որոնք ագարակներ են համարվում: Իսկ ԺԴ—ԺԶ դարերում հիշվում են Կակաչանց, Փրոռանց և Ծաղկավանց բաժինները, Ալմանատան, Բենի հողը, Կունի հողը, Մսերսի կամ Մսեշի հողը, Տանձաչորը, Կասրան, Մինակտանը (\*), Առատունքը, Կուռպանը, Ալմանան, Ադախը, Բազմատուքը, որտեղ գտնվում են Ծովերի հողը, Ծակ-խաչը, ուր մինչև օրս գոյություն ունի մի խաչվեմ հետևյալ արձանագրությամբ. «ՌՀԸ (1229) թվին ես՝ Սմբատս, կանգնեցրի այս խաչը հանուն իմ հայր Վասակի. ովքեր կերկրպագեն, թող աղոթքներում հիշեն հանուն Տիրոջ, իմ ցավակից եղբայրների»: Իսկ մյուսներից ոչ մեկը չի հիշատակված գործերում, քարտեզներում կամ գրքերում: Թվում է, որ Ադախը Ատախտ տեղն է, ուր Խաչենի իշխան Գրիգորը Ժ դարի վերջին հավաքեց իշխաններին ու եպիսկոպոսներին, և Անանիա կաթողիկոսը դատեց Աղվանքի կաթողիկոսների հակառակորդներ Գագիկին ու Հունանին՝ երկուսին էլ կարգազրկելով:

146. Գանձասարի հակառակ կողմում, դեպի հյուսիս-արևմուտք, բարձրանում է համանուն լեռը, որտեղից սկիզբ է առնում Խաչեն գետի ջրերի ակունքների մի մասը: Այդ ակունք ստուգաբանում են այսպես՝ Գանձա-սար՝ արծաթի գանձաշահ հանքերի շնորհիվ, որոնք երբևէ արդյունահանվում էին այնտեղից: Բաց այդ տեսակետից էլ քննություն չի կատարված, բացառությամբ արծաթահանքերի տեղի, որը բնակիչները ցույց են տվել Սարգիս Ջալալյանին<sup>75</sup>: Ըստ երևույթին հանքի կողմերում էր գտնվում Արծաթենիս գյուղը, որը հիշատակված է մեծն Ջալալ-դոլի արձանագրություններում և վանքի պարզա-

գրերում: Սպասելի է, որ այնտեղ կարող են լինել և այլ մետաղահանքեր, որովհետև Գանձասարը հիշվում է Ժ դարից, հետևաբար շատ վաղուց հանքը հայտնի էր: Եվ այն Խոչքարի գավառի հանքերի հետ միասին Արցախի և Աղվանքի հարստության աղբյուրն էր կազմում:

Լեռան ամրության պատճառով պահպանված է ներքևում գտնվող վանքի պաշտպանությունը թշնամիների հարձակումներից: Այսպես, օրինակ, 1722 թ., երբ լեկերը ասպատակեցին Խաչենը, բանասեր Եսայի կաթողիկոսը, նահանջելով լեռան գագաթը, անվտանգ վայրից տեսնում էր ողբալի կողոպուտը, ինչպես որ ինքն ասում է. «Եկան, հասան Խաչենի երկիրը անվախ ու համարձակ կերպով... և ինչ որ կամեցան, այն կատարեցին, որ ի վիճակի չեմ նկարագրելու: Քանզի մեկ օրում անցնելով Կարկառ գետից մինչև Տրտու գետն ու Չարաքերդ երկիրը՝ ամբողջովին ասպատակ սփռեցին լեռներում, դաշտերում: Եսխ՝ հրի մատնեցին գյուղերի՝ փայտաշեն տներն ու բնակարանները, և ապա՝ հարձակվեցին գերիների վրա, իջեցրին լեռների գագաթներից, հանեցին լեռների ծերպերից և ներքևի ծառայիս ու մացառոտ անտառներից: Եվ հավաքելով նրանց ունեցվածքը՝ նրանց միացրին նաև ոչխարների, արջառների ու ամեն տեսակի չորքոտանի անասունների հոտերն ու նախիրները և իրար խառնած գետի ափով քշեցին ներքև: Գերիներին և անասուններին իրար էին խառնել այնպես, ինչպես հորդ հեղեղ: Եվ նրանք գնում էին ինչպես մի մեծ բանակ, որը մենք մեր աչքերով տեսանք, քանի որ փախել և հասել էինք լեռան կատարը, որը Գանձասարի սուրբ աթոռի վերևում է: Թշնամիները մեզ չհասան: Եվ լանջերից դիտելով մենք տեսնում էինք կատարվող դեպքերը: Սա եղավ ՌՃՀԱ (1722) թվի առաջին ամսի Ի (20)-ին, Ջատկի երկրորդ կիրակի օրը: Այնտեղից տեսանելի էին նաև ետ մնացողների ողբը, կոտորվողների աու-

<sup>75</sup> Հմտ. Ջալալյանց, անդ, հ. Ս Ի 181—182:

գը, գերիների վայնասունը, մայրերի կսկիծը, գերված զավակների լաց ու կոծը, որբացածների ողբալը, ունեցվածքի կողոպուտը: Լացողների ձայնին իրենց վայնասունն էին խառնում ևս մեջքակոտոր տղամարդիկ: Եվ բնակություն հաստատելով կարծր քարածայրերում ու լեռներում՝ նրանք միասին սուգ էին անում: Իսկ թշնամու գորքը, տանելով ավարն ու գերիներին, խառնում է իր բանակին, չվում Տկոնակերտ և տեղավորվում Տրդու գետի (որին այժմ պարսկերեն լեզվով Թարթառ ենք կոչում) մի կամրջի վրա, որին Ղարի-քոփրի են ասում: Բայց այնտեղ չմնացին և չկարողացան Չարաբերդի ու Պարտալի երկրին այնքան վնաս պատճառել, ինչքան մեզ, քանի որ նրանք, նախապես իմանալով, ամրացել էին իրենց լեռների ամրոցներում: Մանավանդ, որ երիտասարդներից ոմանք էլ դիմադրում էին թշնամուն, որոնցից շատերին կոտորեցին: Դրա համար նրանք ավարն ու գերիներին շտապ կերպով անցկացրին Կուր մեծ՝ գետից դեպի իրենց կողմը»<sup>76</sup>:

### ՄՅՈՒՅԻ ՀԱՐԱՆԴ—ԱՄԱՐԱՍ, ԱՍԿԵՐԱՆ

147. Մյունիքի գավառներից մեկին անվանակից լինելը ցույց է տալիս, որ արևմտյան կողմից սահմանակից է Արցախի գավառ Մյուս Հարանդը: Պատմիչների վկայությամբ այն գրտնըվում է Սիսանաձորի հարավում, իսկ այժմ՝ Մեծիրանքում և հյուսիսից սահմանակից է այժմյան Ծուշիին: Սա շատ հազվադեպ հիշատակվում է գրքերում և միշտ՝ Ս. Գրիգորիսի վարքի

<sup>76</sup> Հասան Չալալյանց Եսայի կող., Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 87—89:

և մասունքների պատմության մեջ, իսկ հետագա դարերի պատմիչների կողմից կոչվում է **Փոքր Մյունիք**, մասնավորապես այնպես, ինչպես նրան սահմանակից Սիսական-Ոստանը: Միջնադարում և դրանից հետո իր հռչակավոր ավանի անունով կոչվեց **Ամարաս գավառ**: Իսկ Թ դարի Աղվանքի պատմիչը այդ երկուսը գտնում է միմյանցից և համարում առանձին գավառներ, դասելով նրանց շարքում, որոնք դարի կեսին սուպսակեցին բաղանիկեցիները, որը նրանցից առաջ ավերել էր պարսիկ բռնակալ Բաբանը<sup>77</sup>, իսկ մի փոքր ավելի առաջ, 821 թ.՝ պարտավցի պարսիկները: Դրանից կարելի է գուշակել, որ այդ գավառը Գարգար գետի երկարությամբ ձգվում էր արևմուտքից դեպի արևելք, թերևս մինչև այժմյան երեք գավառների՝ Չրբերդի, Վարանդիների և Բեպեղրիների սահմանակցման տեղը: Բայց երկրամասի բուն տեղը՝ գետակի հովիտն է, որը ձախից միանում է Գարգարին, սակայն անունը չի նշվում, որովհետև մեր նախնիների կողմից Ամարաս շենի տեղը նշվում է մի այլ գետակի վրա: Հովտի հյուսիսային ծայրում, որը սրանց խառնարանի ձախ կողմում է, գտնվում է այժմյան նշանավոր **Ասկերան** գյուղը, որի անունով էլ հարմար գտանք անվանել վիճակը (գավառը):

148. Այդ գավառի արևելյան ծայրից մի քիչ հեռու, որը բուն Հարանդից դուրս է, երեք գավառների՝ Չրբերդի, Վարանդիների ու Բեպեղրիների սահմանակցության տեղում, արքունական ճանապարհի վրա, գտնվում է **Ծահ-պողազ** գյուղը: Այն մոտ է Խաչեն գետին, որտեղ Նադիր Ծահը ամրոց է կառուցել, իսկ ռուսները այն նորոգել են և կազակների համար զորանոց դարձրել: Նա պատրաստել է նաև գեղեցիկ պատշգամբ և պարտեզներ՝ արտաքին եռակամար բակով: Աղբյուրը բխում է ե-

<sup>77</sup> Հմմտ. Կղևկտ., էջ 327:



ռանկյունաձև անջատ լեռից, արևմուտքում գտնվող գյուղի թիկունքից, որն ավելի արևելք է ընկած, քան Արցախի մյուս բոլոր լեռները: Այն հնում սեփականացրել էր Ուտիքը: Այնտեղից մինչև այստեղ ընկած է Աղվանքի ընդարձակ դաշտը: Լեռան հյուսիսարևելյան և հարավային կողմերը կարծես կռնով հատած լինեն: Այնտեղ՝ կան կրային սպիտակ ու փայլուն զանգվածներ՝ քարացած որդերի հետ միասին: Նրա թիկունքում կա մի այլ լեռնաբլուր, որի ստորոտում ընկած է Բարուխ գյուղը՝ ևս հնագույն ու կրային զանգվածով ու միջում գեղեցիկ փոքրիկ լեռնահովտով:

Լեռների կողքերը զարմանը ծածկվում են բարզավաճ բուսականությամբ և ծաղիկներով: Դրանցից է հայկական երեսնակը (*agrifolia*)՝ ըստ Դուռնֆորի<sup>78</sup>: Այն տարածված է վայրի սպորեանիների (մամուխ), թզենիների և հոնենիների մեջ: Լեռան գագաթի անկյունում, մոտ 1000 մ բարձրության վրա, որտեղից երևում են մեծ դաշտը, Խաչենի ու Գարգարի հովիտները, Արցախի լեռները, գտնվում է վիմատաշ, կիսավեր մի փոքրիկ եկեղեցի՝ եռակողմ թևերով, արևմտյան կողմից՝ քառակուսի, իսկ ներքևից՝ խաչաձև: Ըստ Տյուպուսի հետազոտության<sup>79</sup>, եկեղեցին ներսից ու դրսից քարով է շարված, իսկ հայկական տառերի նշաններն ու ձևերը դասավորված են թվականների նման:

Տաճարի մոտ կանգնեցված է մի մեծ խաչվեմ՝ հետևյալ արձանագրությամբ. «Ես՝ Աշոտի որդի Ծահնջախ, իմ հոգու համար խաչ կանգնեցրի. ովքեր կկարդան, թող աղոթքների մեջ

<sup>78</sup> Ալիշանն օգտագործել է Tournefort Pitton de, Relation d' un voyage du Levant. Բ. 8, Լիոն, 1717:

<sup>79</sup> Ալիշանը հաճախակի է հիշում և օգտագործում. Dubois Frederic, Voyage autour du Caucase. ԲՖ. 1—8, Փարիզ, 1839—1843:

հիշեն՝ 2ԺԲ (1263) թվին»: Այդ տեղերի քննությունը կատարել է ճանապարհորդ Հելվետիացին, 1834 թ. ապրիլի 24-ին. գիշերը վրա է հասնում, և թեպետ «գրեթե շառագույն լուսինը իր լրության ժամանակ բարձրանում էր մշուշապատ հորիզոնով, թայց ի վիճակի չէր լուսավորելու թիփերով պատած, ջրով լըցված փոսերի բավիղները, որոնք սահմանափակում են դաշտի ընդարձակությունը: Եվ նրանում մերձավոր գյուղերի նշան չկա՝ ո՛չ աշտարակներ, ո՛չ կղմինդրածածկ՝ կտուրներ և ո՛չ էլ սպիտակ սվաղած պատեր, և բազում տեղերից լսվում էր թաթարների մեծ շների հաչոցը», մինչև որ բախտի բերմամբ նա կաթողացավ հասնել թաթարների մի շեն և գտնել իր ճանապարհը:

149. Եկեղեցու մնացորդից կարելի է գուշակել, որ այդ տեղում նշանավոր մի շեն է եղել: Եվ նույն Աշոտը, որ հիշվում է Ծակխաչի արձանագրության մեջ, թերևս արքայական ցեղից լինի: Մեր գուշակությունը հաստատում են նաև Աղվանքի աթոռակարները, քանզի Տեր Բաղդասարը այս՝ գյուղը և նրա մոտ գտնվող **Պեշիբլին** կոչում է **Տիգրանակերտ**: Տեր Եսային սվազակ լեկերի պատմության մեջ գրում է, որ նրանք եկել են Վարանդի երկրից և տեղավորվել Տիգրանակերտում ու այնտեղից չվել Թարթուսի ափերը<sup>80</sup>: Դրանից հազար տարի առաջ Աղվանից պատմության մեջ հիշվում է **Տզոնակերտ** հնչմամբ: Վանքի երեքը եղել է Տեր Պետրոսը, որը մասնակցել է Եղիա կաթողիկոսի ժողովին<sup>81</sup>: Մեկ դար առաջ էլ նա հիշվում է Հեթակ կայսեր պատմության մեջ: Մարաստանից գալով Աղվանք՝ նա կամենում էր անցնել Վրաստան: Խոսքով արքայի հրամանով՝ նրա զորավարները այդ կողմերում կտրեցին կայսեր ճանապարհը: Ծահ-Վարազը Այրարատի հյուսիսային կողմից

<sup>80</sup> Եսայի կող., անդ, Ըջ 38—39:

<sup>81</sup> Հմմտ. Կղմկո., էջ 300:

«անցնում է Գարդման, նրա դեմ և բնակվում **Մյուս-Տիգրանա-կերտում**, նրա դիմաց: Ծահենը (հարավից) երեսուն հազարով հասնելով՝ բանակ է դնում Հերակլի թիկունքում, **Տիգրանակերտ ավանում**: Սրանք տեղավորվել էին այստեղ, իսկ նրանք՝ այնտեղ, Հերակլի բանակի էլ ընկած էր երկուսի միջև: Հերակլը, երբ տեսավ, որ իրեն մեջ առան, հանկարծակի հարձակվեց իր թիկունքում գտնվող զորքի վրա, կոտորեց նրանց, գնաց Մըդուկք, իսկ ձմռանը լեռնակողմով անցավ Նախիջևանի դաշտը»<sup>82</sup>: Ըստ Սերենու պատմիչի՝ երկու Տիգրանակերտներ կային, որոնցից մեկը, ինչպես ինձ թվում է, այս Տգրանակերտի տեղում էր, մյուսը՝ նրա վերջում, որը թերևս աշխարհագրոյցում նշված **Քոռնոզյուք** գյուղն էր: Վերջինս առաջինից հեռու էր մեկ փարսախ: Եվ Հերակլի բանակը գտնվում էր այդ երկուսի միջև: Հերակլը պարսիկների դեմ այդ արշավանքում առաջնորդեց հերոսաբար նահատակվող քաջամարտիկների պայքարը, 624 թ.: Եվ պատմիչը մանրամասնորեն կատարում է այդ տեղերի քննությունը և դա ոչ թե սոսկ ազգային, այլ համաշխարհային պատմության համար:

150. Ծահպուլագից հարավ-արևմուտք, Գարգարի ձախ ափին են գտնվում **Աղտամը, Քախըչ պաղը** (°), իսկ աջում՝ **Մորուզտուն, Արզը-ճապերը, Նախիջևանը, Քերտյուքը** (գուցե՝ **Գետիկ**), որը հյուսիս-արևմուտքից կից է Ամարաս գետակին և Գարգարին: Այդ կցման անկյունում է գտնվում **Հոճալը** կամ ռուսերեն՝ **Խոճալիճաբայան**, որը նրանց հանգրվանն ու զորակայանն էր: Նրա հյուսիսում, գետակի աջ ափին, խառնարանին մոտիկ, գտնվում են **Ասկերան** ավանն ու ամրոցը՝ կառուցված Ծուշիի Փանա խանի կողմից: Նրա մոտ կա նաև մեկ այլ ամրոցի ավերակ: Դրանց միջոցով Խանը պահում էր կիրճի

<sup>82</sup> Սերենու Եպիսկոպոս, Պատմություն, Պետերբուրգ, 1879, էջ 92—93:

ճանապարհը, որը Ծուշիից տանում է Ուտիի աշխարհը:

Ադրտեղից դեպի արևմուտք է ընկած Ամարասի բուն հովիտը՝ կավճախառն կրային կազմությամբ: Գարգարի ափերին կան առանձին բլուրներ, որոնք, ինչպես ասում է Տյուպուը, կարծես դուրս են ցցվել երկրի ծոցից: Գարգարի ընդարձակ հովտի արևելյան կողմին է միանում Աղվանքի դաշտավայրը: Եվ դաշտերի ու հովիտների բոլոր կողմերում, ըստ հիշյալ ճանապարհորդի, կան հայոց նախնիների բնակավայրերի հետքեր և մեծամեծ գյուղերի մնացորդներ, գերեզմանների խոյանն առաջանաքարերով, հիշատակություններով, որոնք վկայում են այդ վայրերի երբեմնի բարվոք փիճակի մասին:

Ասկերանի արևմտյան կողմում գտնվում է **Տաշ-պուլագ** գյուղը, որը թարգմանվում է **Քարադրյուր**: Դա ցույց է տալիս, որ այդտեղ, ինչպես նաև Ծահպուլագում, աղբյուր է քիսել փմախառն լեռներից, որոնք գետակի հովտի ձախ պարիսպն են կազմում: Սրա մուտքի մոտ **Ղարաքեշիչ** գյուղն է, իսկ սրանից հարավ, գետակի մոտ՝ **Պատրիծիկը** (°): Գետակի աջ ափին, անկյան կողմում, Խոճալիճաբից մոտավորապես մեկ փարսախ դեպի արևմուտք, գտնվում է **Մեխդուքենը** գյուղը, որը կոչվում է Փանա խանի թոռան անունով: Այդ գյուղից հարավ գտնվում է **Պալուճան**: Սրանց միջև ընկած են լեռնաբլուրներ, որոնց ստորոտում, Մեխդուից մոտիկ, նշվում է **Ս. Հովհաննես** վանքը:

151. Գյուղի և վանքի տեղերում նշվում են ինձ համար անվանի **Ամարաս** ավանն ու վանքը, քանի որ աշխարհագրագետներից ու ճանապարհորդներից ոչ մեկը չի նշում այդ տեղերը, ոչ էլ Սարգիս Զալալյանը<sup>83</sup>: Վերջինս միայն ասում է, որ այդ վայրերին մոտ են գտնվել **Մարաս** ու **Ամարասը**: Սա գյուղ է կոչ-

<sup>83</sup> Զալալյանց Սարգիս., անդ., հ. Ա., էջ 196:

վում մեր հին պատմիչներ Բուզանդի<sup>84</sup> և Խորենացու<sup>85</sup> կողմից, իսկ Մովսես Կաղանկատվացին<sup>86</sup> անվանում է գյուղաքաղաք: Նրանք վկայում են, որ այն պետք է գտնված լինի Փոքր Սյունիքում կամ Արցախի Հարանդ գավառում: Առանց երկբայելու պետք է ասել, որ դա գավառի գլխավոր շենքերից մեկն էր, կարծես Դիցավանը, քանի որ անունը գրվում է նաև **Ասարազ**, որ հիշեցնում է Արամազդին և հաստատում այն կարծիքը, որ այդ տեղ է գնացել մեր Սուրբ Լուսավորիչը՝ կուսպաշտության խավարը հալածելու համար, կործանելով, ինչպես այլուր, այդպես էլ այդտեղի մեհյանները: Մեր պատմիչները թեև այդ բանը չեն հիշատակում, բայց ասում են, որ Ս. Լուսավորիչը, քարոզելով Աղվանքում, այնտեղ «եկեղեցու հիմք է գցում և շինարարության քանվորներ կարգելով՝ ինքը վերադառնում է Հայաստան»<sup>87</sup>: Եվ հետո գալով նրա թոռ սուրբ Գրիգորիսը՝ ավարտում է եկեղեցին և օրհնում, որը կրկին մայր եկեղեցի է դառնում Աղվանքի լուսավորության համար Գիսի եկեղեցուց հետո: Եվ Մազքթազ աշխարհի մանուկ հայրապետի նահատակությունից հետո «աշակերտները նրան վերցրին, բերին Ամարաս գյուղաքաղաքը և թաղեցին եկեղեցուն մոտիկ, բեմի հյուսիսային կողմում. այնտեղ դրին նաև Զաքարիայի արյունը ապակյա մի շշի մեջ, ինչպես նաև Պանդալյունի նշխարները: Եվ երկուսի շիջն էլ դրեցին Գրիգորիսի սուրբ նշխարների հետ, իսկ իրենք փախան և գնացին Հայաստան...: Այդ տեղը նշան չարեցին, որպեսզի ուրիշները նշխարները չգողանային, կամ էլ՝

<sup>84</sup> ●. Բուզանդ, էջ 26:  
<sup>85</sup> Մ. Խորենացի, էջ 260:  
<sup>86</sup> Կղևկու., էջ 39:  
<sup>87</sup> Անդ, էջ 35:  
<sup>88</sup> Անդ, էջ 39:

ավազակների երկյուղից շտապելուց: Եվ շատ տարիներ անցնելու պատճառով այդ տեղը անհայտ էր դարձել մոտավորապես 150 տարի: Դրանից հետո Վաչագան արքան, երբ սկսեց փնտրել երանելիների նշխարները, եկավ **Ամարասի վանքը**, որը վաղուց էր կառուցված, և առաջներում այնտեղ եպիսկոպոսներ էին նստում: Իսկ այդ ժամանակ միայն վաներեց էր նստում, որն արքային ասում է, թե «եկեղեցու մոտ շատ գեղեզմաններ կան, քանի որ ավազակների ժամանակներից և եկեղեցու մեծագույն հիմնարկումից հետո ոչ ոք չկարողացավ շինել»<sup>88</sup>: Եվ թագավորը ամբողջ երկրին հրաման տվեց ապավինել աղոթքներին, փորել եկեղեցու հողը, եկեղեցի բերել Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի ու Հոսիսիմյանց կույտերի նշխարների մի մասը՝ և դնել այնտեղ, նոր հայտնաբերված սուրբ Զաքարիայի և Պանդալյունի հանգստարանում: Եվ տեսիլքով հայտնի դարձավ սրբի սուրբ մարմնի հանգչելու տեղը, այն է՝ եկեղեցու արևելյան կողմում, և «հրամայեց փորել այդ տեղը: Նրա մոտ կար մի փոքրիկ բլրիկ, վրան՝ խաչ: Երանելին բարձրանալով բլուրը՝ կանգնել էր խաչի մոտ»<sup>89</sup>: Երբ տեսիլքը հայտնեցին արքային, արքունիքի և եպիսկոպոսների մեծ բազմությամբ նա գալիս է Ամարաս, և որովհետև «անձրևներից մեծ հոսանքներ էին առաջացել, քանի որ գարուն էր, ճանապարհը շատերի կողմից տրորվելու պատճառով դժվարանցելի էր դարձել շտապողների համար: Ուրեմն, այնտեղ ի՞նչ պետք է աներ քրիստոնյասերի արքան. նա եկեղեցու սպասավորներին թույլ չի տալիս իջնել երկվարներից և հանդարտ շրջելով եպիսկոպոսների բանակի մեջ, հրամայում էր ըստ կարգի գնալ, և իրեն թվում էր, թե ծաղիկների կամ փափուկ՝ բանի վրայով է քայլում և ոչ թե կավի կամ տիղմի վրայով: Արքան սպասավորում էր մեծ սրբի

<sup>88</sup> Անդ, էջ 65:  
<sup>89</sup> Անդ, էջ 71:

դեսպակին (պատգարակին), և այդպիսով զանազան լեզուների բազմությունից, տեսակ-տեսակ ձայներից և պեսպես պայծառակերպություններից, ինչպես լուսավոր ամպ, ծածկվում էր երկիրը: Բացի այդ, պատգարակը, շքեղացած աստղազարդ փառքով, գնում էր քրիստոնյաների բանակի միջով: Եվ երբ մոտեցան գյուղին, տեսան, որ մի փոքրիկ գետ է անցնում գյուղի միջով, և գետի վրա պատրաստված է մի կամուրջ: Քրիստոսի և նրա սրբերի համար անհազ սիրաբորբոք փափագով վառված արքան արքայական հագուստով անձամբ իջնելով՝ անցնում է գետով՝ ոչ ոքի թույլ չտալով սպասավորելու իրեն: Եվ հասնելով նշանակված տեղը՝ երկարատև ծնրադրություն է կատարում բոլորի առաջ: Այնտեղ խփելով արքայական վրանը՝ հրամայում է զգուշ լինել մինչև առավոտ: Այդ ժամանակ Ամարաստուն եպիսկոպոս չկար, և արքան գյուղի քահանային և ծերերին հարցնում է, թե նրանք այդ տեղում ինչ-որ նշան տեսել են, թե ոչ: Եվ նրանք պատմում են այն, ինչ որ լսել էին Հոր ճգնավորից: ... Բազում անգամ գալով՝ նա կատարում էր սուրբ Գրիգորիսի հիշատակը և շատերի առաջ երիցս կրկնում էր. «Աղվանից աշխարհում հավատացյալ թագավոր է հասնելու և փնտրելու է սուրբ Գրիգորիսի նշխարքների տեղը: Դարձյալ երբ մեզ հյուր եկավ մի ճգնավոր, ընդունեցինք նրան այնպես, ինչպես ընդունված է եղբայրների համար: Եվ նա, բարձրանալով այդ տեղը, քնեց: Քնից արթնանալով՝ նա տեղնուտեղը վերցրնում է խաչը և դնում այդ տեղը ու պատվիրում, որպեսզի ոչ ոք չվերցնի խաչը, այլ ավելի մեծ խաչ կանգնեցնի և առավոտից մինչև իրիկուն անխափան աղոթք անի խնկարկությանը, որովհետև այդ տեղում մեծ հրաշագործություններ են տեսնում»<sup>91</sup>:

<sup>91</sup> ԱճԻ, էջ 78—76:

Սրանք և սրանց նեան բաներն իմանալով՝ արքան դարձյալ աղոթում է ու քարոզում: Ինքը՝ «առաքինասեր թագավորը, բները բշտելով բահն առնում է ձեռքը և եռանդուն կերպով փորում, իսկ բարեւեր թագուհին, թագավորական հագուստով պեղում էր հողի մեջ: Սրանց հետ նաև եպիսկոպոսները, քահանաները, նախարարները և նախարարների կանայք մեծ հոծայությամբ հագուստներով կրում էին փորած հողը: Եվ այն ժամանակ շատ խորը փորելով՝ շեղվում են դեպի հյուսիսային կողմը, և նշխարքները մնում են արևելյան կողմում: Արքան՝ և ամբողջ ժողովուրդը մեծ տրամության մեջ են ընկնում, մինչև որ զոջացած թագավորը նստում և հոգս է անում ամբողջ ժողովրդի հետ միասին: Արքան, այնուհետև քաջալերելով ճշմարիտ հավատով, ասում է, որ անխալ պետք է լինի ամենակա Աստծու խոսքը, և նրա անունով անմիջապես պետք է գրտնրփի փնտրվածը. ես հաստատ գիտեմ, որ նա մեզ ամոթով չի թողնի: Այն ժամանակ արքան հրամայեց, որպեսզի հետո բերված սրբերին դնեն փորածի առաջ և սկսեն փորել արևելյան կողմը. փորողները հանդիպեցին ցանկալի գանձին: Արքան և նրա հետ եղողները համակվում են հավերժական հրճվանքով, և բազմությանը հայտնի է դառնում նշխարքների գյուտը: Եվ ամբողջ մոտենալով կուտքին՝ հարվածում է վրանին ու վարագույրին, մինչև որ դուրս է գալիս թագավորը և հազիվ կարողանում է հանդարտեցնել ամբոխին: Իսկ գերեզմանը և երևելի նշխարքները բացելիս անսովոր մի անուշ հոտ էր բուրում, որից բոլորը մի քանի ժամ թմրության մեջ են ընկնում՝ չզգալով խրճկարկության հոտը: Դրա վրա սաստիկ հիացան արքան և ներկա եղողները, և բոլորը միահամուռ փառք էին տալիս այդպիսի վսեմ բարիք տվողին:

«Սրբի՛ գերեզմանի մոտ, հողի վրա, նստել էր թագավորը և հրամայում էր արքունական զանազան սպասավորություններ

կատարել և կողովը դնելով իր ծնկների վրա՝ մեծ երկյուղով սպասավորում էր սրբերին: Քահանաները հանում էին Աշխարհ-Անբը և լցնում կողովի մեջ, որը թագավորը պահել էր իր գորկոս: Նշխարքների մոտ գտան սպակյա երկու շիշ, որոնցից մեկը լցված էր Զաքարիայի արյամբ, իսկ մյուսը՝ Պանդայրոնի Աշխարքներով: Եվ երբ բոլորը դուրս են հանում, ամբողջ բազմությունը ողջոսում է առավոտից մինչև երեկո: Արքան, կընքելով արքունական մատանով, հրամայում է մեծ զգուշությամբ պահել մինչև առավոտ: Նույն Գրիգորիսի գերեզմանոցում գտնում են և մեկ այլ սպակյա շիշ՝ լցված խմիչքով: Այն վերցնելով՝ արքան էլ առավել գոհ է մնում Աստծուց՝ իրենց այր ամենահաջող բարիքը տալու համար: Հաջորդ օրը արքան հրաման է տալիս ամբողջ երկրում դրոշակ պարզել, բերել սուրբ սեղանի ոսկեղեն ափսեմ և քաղցր գինով Աշխարքները լվանալ ու շարել՝ ըստ պայծառության: Արքան հրամայում է ամեն մի եպիսկոպոսի տալ ինչ-որ մաս՝ իրենց վիճակներում բաշխելու համար: Իսկ Աշխարքների մեծ մասը հրամայում է թողնել Ամարասում, իսկ մնացածը, կնքելով թագավորական կնիքով, ինքն էր պահում՝ մեծ զգուշությամբ ու զանազան սպասավորներով սպասավորելով: Արքան հրամայում է գերեզմանի վրա մատուռի հիմք գցել և շինարարությունը շտապ ավարտել, իսկ մատուռն էլ անվանակոչել Սուրբ Գրիգորիս: Հետո ամբողջ բանակը մեկնում է սուրբ պաշտոնյաների հետ՝ առաջին կարգադրության համաձայն<sup>92</sup>: Եվ մեծ հանդիսավորությամբ բարձելով Աշխարքների մեծ մասը՝ թագավորը բերում է Ուտիք, իր սեփական Դուռական գյուղը, որտեղ շինում է մատուռ՝ սուրբ Պանդայրոնի անունով և տեղավորում Աշխարքները, իսկ մի մասն էլ տեղավորում է այլ դաստակերտում, որը

<sup>92</sup> Աճղ, էջ 80—85:

կառուցել էր իր Խնչիկ կոչված աղջկա համար, մի մասն էլ միշտ ման էր ածում իր հետ բանակում՝ տարվա մեջ երկու անգամ, երեքական ժամ կատարելով սրբերի տունը: Նրա հիշատակը մինչև օրս կատարում է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին՝ այն անվանելով Աղվանից կաթողիկոս Գրիգորիսի Աշխարքների գյուտի տոն, որը կատարվում է մեհեկան ամսի 28-ին, այն է՝ մարտի 6-ին: Այս դեպքը մանրամասնորեն ներկայացնում է Աղվանից պատմիչը՝ Ազգրտեղով այն ժամանակակից տվյալներով. դա ընդօրինակել են նաև հին ճառքնտիրները: Տփխիսից և Շուշիից ապրիլի 23-ին գրում են, որ Ամարասում են գտնվում Սուրբ Գրիգորիսի Աշխարքները: Թեմի արքեպիսկոպոս Գևորգը վարդապետ Գևորգ Արամյանին ուղարկում է նորոգելու եկեղեցին, որի բեմի առջև պեղելով՝ գտնում են օրորոցաձև կափարիչով փմափոր գերեզման՝ Սուրբ Գրիգորիսի մարմինը, վրան գրված հայ և ասորի գրերով: Բայց երբ բացում են, տեսնում են, որ այնտեղ միայն հող կա: Հետո փոսի հյուսիսային կողմի պատը պեղելով, գտնում են նրան նման մի այլ շիրիմ և նրանում Աշխարքները: Շուշիից 2000 մարդկանց հետ միասին գալիս է արքեպիսկոպոսը, վերցնում է գրուխը և դնում գերեզմանի վրա, արծաթյա ափսեի մեջ, որպես հարգանքի նշան: Այնուհետև տանում են Շուշի և երեքական օր դնում են քաղաքի բոլոր եկեղեցիներում, որպես հարգանքի նշան, իսկ հավատացյալները պատվի համար խումբ-խումբ հաճախում են եկեղեցի: Արքեպիսկոպոսը դադարեցնում է եկեղեցու շինարարությունը, մինչև Էջմիածնի ժողովից պատվեր ստանալը: Թվում է, որ առաջին գերեզմանը դիտավորյալ կերպով դատարկ է թողնվել՝ գերեզման թալանողներին խաբելու համար. ինչպես

որ ասում են, թե Լեւկոթեմուրը բացել է և ոչինչ չի տեսել<sup>93</sup>։

152. Նշխարքների գլուտից հետո եպիսկոպոսները կրկին հաստատվել են Անարասում, որոնցից հիշատակվում են՝

Գառնիկ.

Հոռմակ՝ Զ դարի կեսից հետո.

Մխիթար՝ Զ դարի վերջին.

Մերոբ.

Հովհանն՝ Է դարի կեսին.

Սահակ՝ Ը դարի սկզբում.

Հովսեփ՝ ապա կաթողիկոս, 746—762 թթ.

Սարգիս և Վրթանես՝ ԺԳ (դարի) կեսին.

Ներսես՝ 1282;

Բարսեղ՝ 1730:

Անրովբեի ժամանակը ստույգ հայտնի չէ, նրա մասին միայն ասվում է, թե նշխարքները Հոռմեական կայսրությունից բերել է Ամարաս, որոնց հետ մասն Լուսավորչի աչքը։ Ամարասը հնում եղել է ոչ միայն Աղվանքի եպիսկոպոսանիստ վայրը, այլև կաթողիկոսական աթոռի նստավայրը, բայց թե երբ, չգիտեմ։ ԺԳ դարի վերջին Բաթու խանը ուղարկեց Տարասիջի որդի Զալալին «այլ մոնղոլ տղամարդկանց հետ Աղվանից մեծ աթոռ Ամարաս, որը նրանց կաթողիկոսների հին աթոռն էր, և այնտեղ տանել տվեց սուրբ Գրիգորիսի գավազանը...», քանի որ նրա գերեզմանը այնտեղ էր գտնվում, ուրեմն գավազանն էլ մնալու էր նույն եկեղեցում։ Նրա հետ տարան մասն սքանչելի աստվածահրաշ խաչը, որը հին ժամանակներից այնտեղ էր՝ ամբողջապես պատրաստված ոսկուց և զարդարված լզ (36) թանկարժեք քարերով։ Սա մատնվեց նույն թեմի մի լիրբ ու

անգամ քահանայի կողմից։ Եվ քանի որ այնտեղ էր գտնվում Հունաց կայսեր դուստր Դեապիանն, որին կնության էր վերցրել Ասարղա խանը, և նա սենյ էր իր որդեգիր Բատին, նա մեծ թախանձանքով խնդրեց խաչն ու գավազանը և ուղարկեց թագավորական Կոստանդնուպոլիս քաղաքը։ Այս ձևով կողոպտվեց Աղվանից աշխարհը՝ զրկվելով պատվական ու աստվածային գանձից»<sup>94</sup>։

Այժմ Ամարաս հին եկեղեցին կանգուն է երկրի խորքում, գմբեթաձև կաթողիկեով, որը հետագա դդ. նորոգեց ու սենյակազարդ պարսպով պատեց Մելիք Ծահնագալը՝ ըստ՝ Սարգիս Զալալյանի<sup>95</sup>։ Բայց թե այնտեղ կա՞ն արձանագրություններ կամ այլ հնություններ, նա և ուրիշները չեն հիշում. դրա հետ միաժամանակ անծանոթ են մնում նաև սահմանները։

153. Այս վիճակի մեջ նախապես գրածի համաձայն կան նաև այլ տեղեր՝ հին եկեղեցիներով, որոնք հիշատակվում են այս կողմերի արձանագրությունները հավաքողների կողմից, սակայն առանց ստույգ կերպով ցույց տալու տեղերը։ Դրանցից են Հավարտիկը, որտեղ եկեղեցի է կառուցվել 1233 թ., ինչպես ցույց է տալիս արձանագրությունը. «ՈԶԲ թվին, Վախտանգի և նրա կին Մամբանի որդի Հասանի իշխանության ժամանակ, ես՝ Հովհաննես քահանաս, Տեր Գրիգորիսի քրոջորդին և Գեորգիի եղբորորդին և այլ միաբաններ շինեցինք այս սուրբ եկեղեցին՝ մեր հոգիների փրկության համար»։ Կա նաև մի այլ տապանագիր արձանագրություն. «Ես՝ Աղարեկի որդի Զաջութս, իմ հոր՝ Սմբատի տապանի վրա խաչ կանգնեցրի. ՈԷԳ». դրանում հայրանվան վրիպակ կա։

<sup>93</sup> Այս վերջին մանրամասնությունների աղբյուրը Ալիշանը նշում է իր ձեռագիր օրհնակում՝ «Մասիս, լրագիր, 5 հունվար, 1856, թիվ 332»։

<sup>94</sup> Ստ. Օրբելյան, անդ, հ. Բ, էջ 218:

<sup>95</sup> Հմմտ. Զալալյանց Սարգիս, անդ, հ. Ա, էջ 186:

**Բարավա-ձոր.** այնտեղ կա 1181 թ. կառուցված հնագույն եկեղեցի. «Ու թփին, Սմբատի իշխանության ժամանակ, ես՝ Բարսեղ երեսու, Սարգիսը և մեր եղբայրները ժողովրդի հետ միասին շինեցինք այս եկեղեցին, ջուր բերեցինք. ովքեր կերկրոպագեն, թող մեզ հիշեն իրենց աղոթքներում»: Ջուր բերելը ցույց է տալիս, որ եկեղեցու մոտ վանք է եղել: Իսկ մի այլ արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ այն եղել է Գանձասարին մոտիկ, որովհետև դրանում ասված է. «Ես՝ Վասակի դուստր, Վահտանգի որդի Զաքարեի ամուսին Խորիշահս, դարձա՛ սուրբ միաբանության անդամ, գնեցի մատաղ ու գիրք և տվեցի սուրբ Գանձասարին, միաբանները Աստվածածնի փոխման տոնին երկուժամյա պատարագ կատարեցին. ով խափանի, թող դատվի Աստծու կողմից»:

**Թողան.** ավերակ գյուղ է Խաչենի գաղթյալի ձորում: Այնտեղ կա կիսակործան քարաշեն մի եկեղեցի և ոչ հին, 1647 թ. արձանագրություն. «Աստծու կամքով ես՝ Տեր Եղիաս, շինեցի այս սուրբ եկեղեցին՝ Առտի բեգի որդի, իմ կողակից Բեղադի-նի հոգու հիշատակի համար, Ծախբազի ժամանակ, Մուրթու-օղլի խան Թաղուրդի իշխանության օրոք և Գանձասարի կաթողիկոս Տեր Գրիգորիսի կաթողիկոսության ժամանակ, ՌՂ թվին»:

**Պակեսի բերք.** բարձր վայրում կառուցված, գմբեթադր եկեղեցով ուխտատեղի է, նորոգված ոմն Հովհաննես վարդապետի կողմից, որը թողել է իր անունը՝ դրոշմված բեմի վրա: Նրա կողքին է գտնվում ոմն սուրբ Գեորգիի տապանը, և սյան վրա գրված է. «Ղուկաս վարդապետը Հայոց ՌՄԼ (1781) թվին շինեց մի ջրաղաց և տվեց սրան որպես հիշատակ»:

**ՊԱՐՉԱԿԱՆՔ ԳԱՎԱՌԸ—ՇՈՒՇԻՒ ՎԻՃԱԿԸ**

154. Արցախի վերջին, փոքրիշատե ծանոթ գավառը **Պարծկանքը** կամ **Պարզկանքն** է, այն է՝ **Պանծկանքը**, որը գրչագրական այլ ձևով հայտնի է **Պազկանք**, **Պածկանք** և այլ անուններով: Ծատ պատմիչներն են, որ այն պետք է ընկած լինի Ամարասից հարավ: Բաղանիկեցիների՝ դեպի Հաբանդ, Ամարաս, Պարզկանք, Մախանք արշավանքների մասին ստուգապատում հին պատմիչ Կաղանկատվացին Սուրբ Գրիգորիսի նշխարքների գյուտի պատմության մեջ մեջբերում է Հովր Զրգնավորի մասին ծերերից ավանդածը Վաչագան արքային: Այնտեղ գավառի աշակերտության սկիզբն է դրվում հանուն Քրիստոսի, որտեղ պատմվում է. «Ոմն ճգնավոր այր Հովրը, հույժ առաքինի վարքով ապրելով աշխարհում, որն ուներ նաև առաքինի վարքով և սիրով Արցախ աշխարհի մի մեծ մանկատամբ հավատով և սիրով Արցախ աշխարհի մի մեծ մանկատամբ հավատով և սիրով Արցախ աշխարհի մի մեծ մանկատամբ հավատով կոչվածը, ետ է դարձնում մոլորության ճանապարհից՝ դիվանվեր անտի պաշտամունքից փոխարկելով Քրիստոսի ծանոթ աստվածությանը...: Ծատ անգամ գալով՝ սա կատարում է սուրբ Գրիգորիսի հիշատակը»<sup>96</sup>: Հայտնի է, որ Պարզկանքը սահմանակից էր Ամարասին, իսկ Հովրի վարդապետության ժամանակը թվում է ավելի առաջ, քան Սուրբ Մեսրոպի գալուստը:

Պատմիչները այս գավառում ոչ մի շեն կամ վայր չեն նշում, որի հետևանքով բացի Ամարասի հետ սահմանակցությունից, հնարավոր չէ այն քննել հանգամանորեն: Թվում է, որ սա ընկած էր Գարգարի ձորահովտում, սկսած նրա ակունքից վերջացրած Գարգարացիների դաշտաբերանով, որտեղ և մենք

<sup>96</sup> Կղնկոս., էջ 75:

ենք հասումս վիճակիս աշխարհագրության սահմանը: Հարավային կողմից իր մեջ առնելով արևելյան վտակների բոլոր հովիտները՝ հասնում է մինչև գետերի ջրբաժանը, որոնք հարավից հոսում են դեպի Երասխ: Եվ ըստ այդմ նրա մեջ է մտնում նաև այժմյան մեծ Վարանդիին գավառի հյուսիսային ծայրը, որը մենք համարում ենք Շուշիի բուն վիճակը (գավառը)՝ մեծ քաղաքի անունով, որը ընկած է Չրբբերդի, Վարանդիևի և Զանգեզուրի սահմանամիջում, և այն ամբողջ Առանի, այսինքն՝ Ղարաբաղի գրոյխն է:

155. Մեծ և՛ ամուր Շուշա կամ Շուշի քաղաքը գտնվում է Գարգարի գետի ձախ կողմում, առանձնացած արախարթում, կավախառն ու պատույժ անտիկ ու անմատույց ժայռոտ տեղում, բացի քաղաքի երևանյան և գանձակյան կողմերից, որոնք էլ ամրացված են աշտարակներով: Բարձրավանդակի շրջագիծը մոտավորապես երկու մղոն է, որի փոքր մասում բերդաքաղաքն է, իսկ մեծագույն մասում՝ գերեզմաններն ու պարտեզները:

Անցյալ դարի երկրորդ կեսին ինչ-որ գյուղ էլ է հիշատակվում Շուշիի տեղում, որի կոնկրետ տեղը չի նշվում: Չե՛ս կարող կարծել, թե այն Վարդանի<sup>97</sup> կողմից հիշատակված Շուշուաղը լինի, Խաչենի կողմերում եղածը, որին տիրեց Փատլունը: Իսաղիր Ծահի կողմից հալածված թաթարները, երբ Խորասանից վերադառնում են այստեղ, ունենում են Ծեվանջի տոհմից Փանախան անունով մի թուրքմեն առաջնորդ: Սա տիրեց Ղարաբաղին, նվաճելով երկրի հինգ մելիքներին և իր աթոռը հաստատեց նաև Պաշադ, ապա Ծահպուլագ վայրերում, այնուհետև 1789 թ. այդ տեղը գրավեց իր աներ Ծահնագար Մե-

լիքից և կառուցեց ամուր բերդը՝ պարսիկներից պաշտպանվելու համար: Բերդը կոչվեց **Փենապատ**, որտեղ դրան կտրեց իր անունով, որը մինչև օրս գործում է: Երբ այստեղ տեղափոխեց Շուշի գյուղի բնակիչներին, բնակավայրն ստացավ նրանց գյուղի անունը (Շուշի): 1790 թ. Փանային հաջորդեց նրա որդի Իբրահիմը, որի օրոք պարսից Աղա Մահմուդ Ծահը 1794 և 1795 թթ. երեք անգամ պաշարեց քաղաքը, երրորդ պաշարման ժամանակ քաղաքը սովի մատնելով՝ գրավեց այն և դաժանորեն վարվեց բնակիչների հետ: Այդ պատճառով ինքը չարաչար սպանվեց, և քաղաքը նորից անցավ Իբրահիմին: Նա 1805 թ. ռուսների պաշտպանությամբ մտավ քաղաք և նահանջելիս գրկվեց կյանքից: Նրան հաջորդեց իր որդին՝ Մեխդի Խուլիին: Նա ևս կամեցավ քաղաքը հանձնել պարսիկներին: Ռուսները 1822 թ. ամբողջությամբ գրավեցին Շուշին ու Ղարաբաղը՝ գորապետ Մադաթով Հայկազնի հրամանատարությամբ և դարձրին տանկական երեք կուսակալությունների՝ Ղարաբաղի, Ծեքեի և Ծամախի մայրաքաղաքը:

Քաղաքաբերդը ի բնե ամուր էր, որն էլ ավելի ամրացել էր խոր կիրճով: Կիրճը նրա ներքև կողմում է, իսկ հարավային կողմում քարակտուր բլուրն է՝ երկու բարձր աշտարակաձև բարձունքներով: Քաղաքի ներքին կերպարանքը գորշ ու տգեղ է. նրանում չկան գեղեցիկ շենքեր, փողոցները նեղ են ու ցեխոտ՝ կավոտ ու կրոտ հողերի ու դարուփոս տեղերի պատճառով: Տները հողով են շաղախված, մասամբ քարաշեն են, մի շուկա ունի՝ քարով ու աղյուսով շինված: Քաղաքը ջրակարոտ է, որովհետև ջուրը փողրակով բերված է Երևանի կողմը:

Քաղաքում հայկական երկու եկեղեցի կա՝ Ագուլեցոց և Ղազանչեցոց կոչվածները, կան նաև երկու փոքր, անշուք եկեղեցի, հայկական մի շուկա՝ փոքր կրպակներով: Քաղաքն ունի նաև տպարան, որտեղ լույս են տեսել մատյաններ (գրքեր) արք-

<sup>97</sup> Վարդան Վարդապետ, անդ, էջ 100:



եպիսկոպոս և մետրոպոլիտ, բանասեր Տեր Բաղդասարի ջանքերով: Նա իր աթոռը հաստատեց այստեղ՝ դառնալով Աղվանքի կաթողիկոսների հաջորդը: Նրա թեմերն են՝ Ղարաբաղն ու Շրվանը: Շուշիի վարժարանում\* գործում է Պաղիյեի ավետարանական ընկերությունը: 1864 թ. քաղաքի հայազգի տիկնանց ջանքերով բացվեց աղջիկների վարժարանը, որն անվանվեց **Ղարաբաղի Սուրբ Մարիամի Օրիորդաց ուսումնարան**: Շուշիում են նստում նաև ոուսաց գորավարը և Ղարաբաղ գավառի քաղաքական պաշտոնյաները:

Քաղաքի բնակիչները հայեր են և թաթարներ, մոտավորապես 7000 հոգի՝ բոլորն էլ ճարտար ու զվարթ մարդիկ: Քաղաքի կլիման այնքան էլ առողջարար չէ՝ ամառվա տոթի և ձմեռվա ձյան ու ցրտի պատճառով, որովհետև այն Կասպից ծովի մակարդակից բարձր է մոտավորապես 4000 մ: Բայց իր բարձրության ու շրջակայքում եղած անտառների շնորհիվ Կովկասի լեռների, արցախյան ու Սյունյաց գավառների համար ստեղծում է գեղեցիկ ու հաճելի տեսարան:

Քաղաքի շրջակայքը գեղեցիկ դիրք ունի, անտառապատ է, տարածքը՝ ապառաժոտ, գույնզգույն քարերով ու դեղնասպիտակ կրահողով ծածկված: Գարգարի աջից, քաղաքից մոտ մեկ ժամվա հեռավորության վրա **Շուշաքենդ** գյուղն է, որը հին Շուշի գյուղն է, ուր, գետի ափին, կան ջրաղացներ:

156. Շուշիի բոլորակաձև հովիտը, ըստ Տյուպուսի երկրաբանական հետազոտության, նման է երկրամուղ զորության կողմից բարձրացված մի բաժակի՝ կրային կազմությամբ, ընդմիջարկված հրաբխային զանգվածներով, որոնց մեծամեծ կտորները ընկած են այս ու այն կողմն:

Այդ վիճակում (գաղառում) նշված գյուղերն են՝ Գարգարի

ձագս կողմից, քաղաքի հարավ-արևմուտքում՝ **Տաշ-ալդը**, որը ընկած է այն քարալեռան ներքևում, որի վրա քաղաքն է: Սրա արևմտյան կողմում **Չարխատրն** է, որը հիշատակված է Աղվանից թեմի Քարտիշ վանքի արձանագրությունում. «**Չարխատրը** յուր գետով», թեև այդտեղի գետը Գարգարն է: Սրա մուտքից ավելի հեռու և Հաքարի գետը (որը Չարխատրի հետ հիշատակվում է նույն արձանագրությունում)՝ ու Սյունյաց լեռան անջըրպետի ստորոտում գտնվում է **Լխոզորսկի** (°) գյուղավանը, որը համարվում է ուսական պահապան գործի գորանիստը: Այդ գյուղավանի՝ մոտ է գտնվում Գարգարի ակունքը:

Իսկ Շուշիից հյուսիս-արևելք գտնվում են՝ **Խալիֆալը, Կոպեղիքենդը, Քերքենանը, Խանքենդը, Պեկլյուլը, Խանձակը, Խանձիկ** գյուղն է, որտեղից էր Աղվանից կաթողիկոս Պետրոսը, ԺԷ դարի կեսին: Սրանից հյուսիս ընկած են **Պալքճան** և **Մեխրուքենդը**, որի մասին խոսք եղավ Ամարասի ժամանակ:

157. Գարգարի աջից, Շուշիից հարավ, գյուղեր չեն նըշվում, այլ Շուշաքենդից ավելի հյուսիս-արևելք նշվում են **Տաղտանը, Տաշքենդը, Էղիսը, Խանտաղը**՝ Գարգարի մոտ: Սրա վերջում՝ **Թիրավը**, հյուսիսից՝ **Ապտալը**, սրա հյուսիսային ելքի մոտ՝ **Առանձամյունը** (°), **Բիրճամալը**, որի վերջից դեպի հյուսիս, Գարգարի մոտ, Նախջալանն է:

Թիրավի վերջում ձգվում են լեռնաշղթաներ՝ Գարգարի վտակները անջրպետելով **Քանաշին** (°) գետից, որը իջնում է այդ լեռներից: Այդ գետը հոսում է դեպի արևելք, բայց ինձ անձանոթ են նրա ընթացքն ու գետաբերանը: Լեռների, գետի ու Գարգարի հովտի միջև նշվում են վերոգրյալ գյուղերը՝ **Թաքիրը, Էնջու-քենդը, Ղարաքենդը, Կյուպաշը** և այլն:

158. Մինչև վարանդին գավառին անցնելը նշանակե՞նք վերջին ուսումնասիրողների կողմից հիշված գյուղերը, որոնք

\* Որպես աղբյուր Ալիշանը նշում է՝ «Մեղու, Իր, 70»:

Իտալեանի կողմերում են գտնվում: Դրանք են՝ **Սեչկուտու** գյուղը, որտեղից էին կաթողիկոսներ Թումասն ու Առաքելը, ժէ դարի վերջին, **Ղչախը**, որտեղից էր Սարգիս կաթողիկոսը, ժՁ դարի սկզբին\*, **Պումը**, որտեղից էր Փիլիպոս կաթողիկոսը, ժՁ դարի երկրորդ կեսին:

Դրանցից Առաջավոր է **Ճալեթը**, որտեղ կա անվանի մեհաստան, ուր եղել է Աղվանքի կաթողիկոսների աթոռը, ժէ դարում: Կաթողիկոսներից մի քանիսի գերեզմանները կան այնտեղ, ինչպես որ երևում է արձանագրություններից.

Ա. «Հանուն Աստծու ես՝ Կարապետ կաթողիկոսս, ՊԿ թվին շինեցի այս եկեղեցին՝ իմ հոգու հիշատակի համար. ձեր աղոթքներում հիշեցե՛ք»:

Բ. «ՁԻԴ թվին մահացալ Թովմա կաթողիկոսը»:

Գ. «ՁԿ թվին ես՝ Տեր Առաքյալ կաթողիկոսս, պարոն Հասան Բեկից վերստին գնեցի եկեղեցու դռան խոտհարքը (դուրրող), գո (3000) թանկայի ծախս արի և տվեցի, մեր հոգու փրկության համար՝ նաև այս սուրբ Աստվածածինը: Ով հակառակի և ջանա խել կամ ծախել այս հանդը, Կայեանի բաժինը կստանա: Արդ, ես՝ Տեր Առաքել կաթողիկոսս, կանգնեցրի խաչ և նորոգեցի եկեղեցու գլուխը Տեր Թովմա կաթողիկոսի հոգու համար. ով նստի աթոռին, թող Ջատկին մեկ պատարագ անի. **ՉԻԹ թ.**»:

Դ. «Թիվ ՊԿ. Կարապետ կաթողիկոսի և Երիցս վեհերի տապանն այս Ե, Որոնք օծվել են Աղվանից տանը,

\* Այնչաև իր ձեռագրում մի հատված ջնջել է, այն է՝ «Արջածոր կամ Առաջածոր, որտեղից Դավիթ կաթողիկոսն էր, ժՁ դարի կեսին, որտեղ 1458 թ. գրված մի ավետերան է հիշում Տեր Բաղդասար Հասան Ջալալյանը»:

Թախառեղ այստեղ, իսկ այն ժամանակվանից Ամփոփված են այս տապանի ներսում եվ միշտ սպասում են ամեն ինչի ստեղծողին՝ Ակնկաղելով /պտղաչից կյանքին»:

Վանքի մոտ ջրի ափին, **Ներքին-Ընծուն** ագարակում, խաչարձան է տնկած, և վրան գրած. «Ես՝ Հարբելս (կամ Հարբելա), կանգնեցրի այս խաչը իմ քրոջորդի Դեղի համար. ձեր աղոթքներում հիշեցե՛ք Դեղին և Գրիգորին. ...ԽԹ.». Թվականի առաջին տառը ջնջված է: Սա թերևս վերոգրյալ Էնջու գյուղն է, ըստ թուրքական հնչման: Դրան մոտիկ մեհաստան կա:

Մեր նախնիների կողմից հիշատակված **Գողթագրակ** տեղը այս կողմերում պետք է լինի, որովհետև Վիրո կաթողիկոսը, հոների ասպատակությունից խույս տալով Պարսկաստանից, այստեղ է ընկել և այստեղից դուրս գալով ու մեծ արագությունը ընթանալով՝ մի գիշերում կամ օրում հասել **Չարաբերդ**»:

### ՎԱՐԱՆԴԻՆ—ՏՈՒԶԱՍԵ (ԴԻԶԱԿ)

159. Արցախի ամբողջ հարավային կողմը այժմ կոչվում է **Վարանդին**, որը մի լայնածավալ գավառ է, ընկած Մեղրիի, Ջանգեզուրի, Չըլբերդի, Քեպերլինի, Ղարաբաղի գավառների և Երասխ գետի պարսից սահմանի միջև: Նրա ափերը, ինչպես նաև Քեպերլինի արևելյան սահմանները դաշտավայրեր են, իսկ արևմտյան և հյուսիսային կողմերը՝ լեռնավայր, ինչպես որ Արցախի մյուս մասերը:

Այժմ քարտեզների վրա լեռներից Աշվում են Շուշիի հարավարևմտյան մասում գտնվող **Քիբեզ** լեռը, նրանից հարավ՝ **Խոշանը**, իսկ նրանից էլ հարավ՝ **Չիաբերդ**: Կան նաև այլ եր-

կայնամի՞ լեռներ, որոնցից են, անշուշտ, **Դիզափայտի** լեռները, որոնք հայտնի են շատ վաղուց: Դրանց մասին խոսում է Ադվանից հին պատմիչը՝ «Մեծ լեռը շրջագայելով իր մեջ է անում երկրամասի շատ գավառներ»: Ծուշիի արևելքից ձգվում են վերոհիշյալ լեռները, որոնք Գարգարի և Ք...շին գետի անջրբարեներն են, իսկ սրանցից հարավ ընկած են **Կորիանը** և այլ լեռներ, որոնց և երկրի մանրամասներին առհասարակ մենք ծանոթ չենք: Դրանք ցարդ ուրիշներին էլ մեծ մասամբ անծանոթ են մնացել, ինչը հատուտվում է քարտեզների վրա եղած դատարկությամբ: Այնտեղ պարզ չի նշմարվում նաև գետերի ընթացքը, ինչպիսին է նոր հիշվածը և նրանից հարավ գտնվող **Գարասուն**: Իսկ այն գետերը, որոնք իջնում են դեպի Երասխ, մենք նշել ենք Արցախի գետերի սկզբում:

160. Այս նոր գավառի մեջ են մտնում հին գավառներ **Մուխանքը**, այն է՝ **Մխանց տոհմը**, **Հարժանը**, **Պհանքը** և **Քոտակը**, որոնցից միայն առաջին է հիշվում պատմության մեջ և բաղաճիկեցիների արշավանքում<sup>98</sup>, որպես Պարզկանքի հարավում և նույն Ռոտի գավառի վերջում գտնվող, որովհետև նրանից հետո ասպատակված գավառների մեջ վերջինը սա է համարվում: Մյուսների անունները ամենևին չեն նշվում, որի պատճառով դրանց դիրքը, սահմանները և պատմական դեպքերը հայտնի չեն:

Միջին և հետին դարերում ամբողջ երկիրը երկու գավառի տրոհված է թվում **Դիզա** կամ **Դիզակ** և **Վարանդա**, իսկ նախապես, ըստ Վարդան աշխարհագրի<sup>99</sup>, հայտնի է եղել մի՝ **Դիզափայտ** անվամբ, որը այլազգիները **Տուզախ** էին կոչում նաև անցյալ դարում: ԺԷ դարի վերջին մի արձանագրությունում

(որը շատով կընդօրինակենք) այդ կողմերը **Դիզա**յի փոխարեն կոչվում են **Վարանդա**յի և **Քոշիզու**ի երկիր: Այս տեղում անունով մի գյուղ է հիշվում ԺԶ դարից Առաքել պատմիչի կողմից<sup>100</sup>: Նա ասում է, որ Արցախից գաղթածների հետ դուրս են գալիս նաև **Քոշիզու** գյուղից մեկիք Փաշիկը, Դիզակից՝ մեկիք Սուշունը: ԺԶ դարի վերջին Դիզակից ամբողջությամբ Պարսկաստան են քոչում ևս չորս գյուղ: Երկրի մեկիքները հիշվում են և դրանից հետո. այսպես՝ Նադիր Ծահի ժամանակ հիշվում է մեկիք Հեկեն Դիզակից, Նադիր Ծահից հետո՝ ուն Հասանը (թերևս Ջալալյան), որը Վարանդայի մեկիքն էր, որին սպանեց իր եղբորորդի Ծահնագարը և խլեց իշխանությունը, մինչև որ Փանախանը տիրեց Վարաքաղին, օգտվելով երկրի տեր հինգ մեկիքների անմիաբանությունից: Նա այնուհետև շուտ եկավ Ռուսաստանից և խնամիացավ խանի հետ՝ նրան կնություն տալով իր դստերը և իր բաժնից նրան նվիրելով Ծուշի քաղաքը:

Մի վիճակ էլ կա **Ավեսարանց** անունով, իր մեկիքի հետ միասին, որը հիշում է կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին<sup>101</sup>: Ինձ թվում է, որ այն պետք է ընկած լինի գավառի հյուսիս-արևելքում: Նրանում կա նաև համանուն մի գյուղական՝ հայկական 200 տնով\*: Ըստ հոգևոր իշխանության տվյալների՝ Ամարասի աթոռի թեմում գավառը նշվում է 1780 թվից:

Գավառի այժմյան քաղաքական տրոհումը չգիտեմ, որի համար էլ շեները միանգամից կնշեմ, սկսած Գարգարի անջրբարեի հյուսիսից մինչև Երասխ:

<sup>100</sup> Առաքել Դավրիժեցի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 610:

<sup>101</sup> Աբրահամ կթղ. Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նասր-Շահի Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 74:

\* Այս փոքրիկ մանրամասնության աղբյուրը Ա. Իշանը նշել է՝ «Մեղու, ԻԲ, 70»:

<sup>98</sup> Հանու. Կղնկո., էջ 327:

<sup>99</sup> Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, էջ 11:

161. Գարգարի և Բ... անջրպետի լեռներում աշխարհա-  
ցույցը նշում է **Յաշանը** վանքը, որը չգիտեմ, թե որն է, գուցե  
Ճախ՞թը կամ մեկ ուրիշը: Ծուշից մոտավորապես 10 մղոն դե-  
պի հարավ, ապա հյուսիս-արևելք **Սուրբ Լուսավորիչ** անունով  
մի այլ վանք կա, որը թերևս **Հրհերա վանք** հորջորջվածն է, որի  
վանահայրը՝ Տեր Հասան Ջալալյան հաղորասարն է: Ըստ ար-  
ձանգրի՝ այդ վանքը Ս. Գրիգորիսի համար է, որի նշխարքները  
Պետրոս կաթողիկոսը ամփոփում է այդտեղ եկեղեցու շինարա-  
րության մասնակից Ամարասի եպիսկոպոս Բարսեղի միջոցով:  
Նա այդ մասին ասում է. «Աստծու կամքով ես՝ Պետրոսս, կա-  
թողիկոսն եմ Գանձասարի սուրբ աթոռի, որը նորոգեց Ամա-  
րասի սուրբ աթոռի արքեպիսկոպոս Բարսեղը: Ամարասը Վա-  
րանդի և Քոչիզու նահանգինն է, քանի որ սրա վիճակները  
(նահանգները) բաժանվել ու մաս-մաս էին եղել: Ամեն մեկը  
կտրել էր իր մասը, իսկ մենք պատրաստվեցինք նորոգել հայ-  
րենի վանքը և առաջնորդ կարգեցինք մեր սիրելի աշակերտ  
Տեր Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: Մենք նրան հրաման տվե-  
ցինք Ամարասի հովարսնում եկեղեցին շինել, որը և նա շինեց-  
ավարտեց, ըստ մեր հրամանի. ով (°) սրանով Քրիստոսի այ-  
լակերպության տոնին. օրհնեցե՛ք այս սուրբ տաճարը՝ այն ան-  
լանելով սուրբ Գրիգորիս: Սուրբ Գրիգորիսի նշխարքները բե-  
րելով՝ ամփոփեցինք այստեղ, Վարանդայի և Քոչիզու երկրնե-  
րում, որպեսզի սրանք լինեն մեր երկու աթոռները: Ով ցանկա-  
նա այս վիճակը բաժանել և մեկին նստեցնել այլ տեղում, լինի  
կաթողիկոս, եպիսկոպոս կամ մեյիք, այնպիսին թող նզովվի  
ԳՃԺԸ հայրապետների կողմից, Քրիստոսին խաչ հանողների  
շարքը դասվի և Հուդայի բաժինն տտանա: Ես արեցի այս կտա-  
կըն ու արձանագրությունը. թող հավիտյանս հավիտենից մնա:  
Ես՝ Գրիգոր վարդապետս, գրեցի ՌՃԼԹ թվին»:

162. Սրանց մոտիկ, Ղարաքենդի և Ընջուի արևմտյան

կողմում կան հետևյալ գյուղերը՝ **Էշանը**, **Ծինկասը**, **Գանար-  
ցան** (°), **Ղարատաղը**, **Չարթասը**, **Գաշին**, **Մաշատը**, **հարիմ-  
քենդը**, **Խոտը**, **Սիսնիխը**: Վերջինս արևելյան կողմից մոտ է  
Ծուշիին, իսկ նրա հարավում **Ղարապուլագն** է, սրանից հա-  
րավ՝ **Մաշամատը**, նրա վերջում՝ **Սարգիսաշենը**, որը հայ ան-  
վամբ հետաքրքրության է արժանի: Սրանցից արևելք, Քենտի-  
լան գետի ձախ կողմում, որը Արցախից Երասխ իջնող բոլոր  
գետերից ամենաարևելյանն է, գտնվում են **Ջամախ-օղում** կամ  
**Աք-օղում** գյուղավանն ու բերդը, արքայական ճանապարհի  
վրա, որը Երասխից և Սյունիքից տանում է Գանձակ: Սա թե-  
րևս Դիզակի գլխավոր տեղն է, որը Վարանդայի երկայնաձիգ  
լեռնապարը արևմուտքից անջրպետում է այս սահմանում, որի  
հյուսիսային ստորոտում նշվում են **Սալման**, իսկ արևմտյան  
կողմում **Թագավարդ** գյուղերը: Հարավում են գտնվում **Թախը**,  
**Թրախթիխը** (**Դրախտիկ**): Դրանց վերջում բարձրանում է  
**Տախդա-տյուղ-թեփե** լեռը, որի անունը հիշեցնում է մերձավո-  
րությունը Դիզախայտ լեռան հետ: Մեր նախնիների և ժամա-  
նակակիցների կողմից վկայվում է, որ այն այս կողմերում պետք  
է լինի, բայց կոնկրետ տեղը չի նշվում: Եթե այն հիշյալ լեռը չէ,  
թերևս արևմտյան կողմի **Քիրեջը** լինի, կամ հարավային կողմի  
**Ջիարեզը**, որը, ըստ՝ Սարգիս Ջալալյանի, բարձր, գեղեցիկ ու  
ծաղկազարդ լեռ է:

163. Այս լեռանն են ապավինել Սանեսան Մազթթաց ար-  
քայի որդիներ Մովսեսը, Դանիելն ու Եղիան, այն արքայի, որը  
սպանել տվեց Սուրբ Գրիգորիսին, որոնք աշակերտեցին նրան:  
Ինչպես ինձ թվում է՝ նրանք նշխարքների հետևից էին եկել,  
«և նրանց հետ էլ 3870 մարդ: Անապարելով հասնել Դիզախայտ  
լեռը՝ նրանք ապրում էին խոտակերությանը: Արյունարբու Սա-  
նեսանը, գալով նրանց հետևից, սրի քաշեց նրանց Նավասարդի

ԻՔ (29)-ին<sup>102</sup>: Նրանց ընկած տեղը կառուցվեց մենակյաց-  
ների կատարող վանքը: Այստեղ եկան, հասան հոնաց գորավա-  
րի, Աստղաբլուրի հավատացյալ Թեոփիլոսի որդիները, Մով-  
սեսը ու երանողիս երեսուն ընկերները «և իրենց զորքով բարձ-  
րացան մեծ լեռը, որ կոչվում է Դիզափայտ: Բարբարոս արքան  
նրանց հետևից ուղարկեց մեծ զորք: Երբ նրանք հասան, կո-  
տորեցին բոլորին Բրիստոսի հավատքի համար՝ և կուտակելով  
իրար վրա՝ բոլորին այրեցին, նաև այն մենակյացներին, որոնք  
այնտեղ էին գտնվում: Եվ լեռան անունը կոչվեց Դիզափայտ,  
որն այդպես էլ կոչվում է մինչև օրս: Սրբերի տունը կատար-  
վում է արեգի իր (կամ իս)-ն և մարտի 30 (կամ 29)-ին»<sup>100</sup>:  
Իսկ ըստ մեկ ուրիշ տոնագրողի՝ «Ժամանակ անց ինչ-որ ճրգ-  
նավոր մենակյաց մարդիկ եկան, բնակվեցին այդտեղ և այդ  
տեղը իրենց համար վանք դարձրին: Նրանք ևս ընկան տանիկ-  
ների սրից Բրիստոսի հավատքի համար»: Թե երբ է կատարվել  
այդ նահատակությունը, հայտնի չէ: Իսկ սրբերի նշխարները  
հայտնի դարձան Վաչագանի օրոք, ըստ Աղվանքի պատմիչի:  
Եվ Ջ դարի կեսին «թշնամիները հրդեհեցին Դիզափայտ լեռան  
կատարող վանքի վկայարանները»<sup>104</sup>:

164. Պատմիչը ցույց է տալիս, որ լեռան սահմաններում  
պետք է գտնվի «Մխանց տոհմի կաղսեղոս առողջարանը»<sup>105</sup>,  
որ 552—53 թթ. հայտնվեցին ոմն ճգնավորի և բազում այլ սրբ-  
բերի նշխարները, որոնք կամ այնտեղ էին նահատակվել, կամ  
էլ այնտեղ էին բերվել ուրիշ տեղերից: Եվ Աբաս կաթողիկոսի

հրամանով Մոմհարից երեցի ու Հովհաննեսի վանքի  
վանահայր Տիրիթի գործակցությամբ Տրի քահանա Դանիելը  
և բազում այլ հավատացյալներ գնացին, փորեցին տեսիլքով  
երևացած տեղը, «և գտնվեց թաքնված գանձը...», նշխարները  
տնօրհիսեցին ինչ-որ պատվական տեղում՝ յուրաքանչյուրից մաս  
վերցնելով, իսկ մեծ մասը վերցրեց Դանիել քահանան և մեծա-  
հարգ ընծաներով շտապելով՝ անմիջապես հասավ Աբաս հայ-  
րապետի մոտ... և դրեց շատ մաքուր արկղերի մեջ»<sup>106</sup>: Այս հի-  
շատակների մասին գրեց դեպքերի ժամանակակից ու վկա Ան-  
դրիանեն, որից օգտվելով իր պատմությունն է հյուսել Կաղան-  
կատվացին: Իսկ այն սրբերը, որոնց հայտնվեցին նշխարները,  
հետևյալներն են՝ Ստեփանոսը, Նախավկան, Թեոդորոսը, Վա-  
րսուրը, Մամասը, Մար Սարգիսը, Գևորգը, Կոզմասը, Դամիա-  
նոսը, Ս. Քառասունքի մի մասը, խաչված ոմն Պողոսիկն ու Բա-  
սիրան, ինչպես նաև կենարար խաչափայտի մի մասը:

165. Լեռնապարի և Չերեքեն գետի հարավում, գավառի  
լեռնասահմանի նշանավոր տեղում է գտնվում Թող գյուղա-  
բաղաքը, ինչպես որ նշվում է աշխարհացուցում, որը Աբրա-  
համ Գ. կաթողիկոսը Տող է կոչում<sup>107</sup>, ուր մի քանի օր նա մնաց  
Աղվանքի Ներսես կաթողիկոսի հետ՝ Մուղանում Նադիր Ծաֆի  
հետ հանդիպումից վերադառնալուց հետո, 1736 թ.:

Ավանի արևմտյան կողմում նշվում է համանուն մի այլ  
գյուղ, որը մի քարտեզում անվանված է Թում: Դրա հյուսիսարև-  
մրտյան կողմում պետք է ընկած լինի Հասրոս գյուղը, որի մի-  
ջով անցավ կաթողիկոսը Տողից վերադառնալիս: Այն այժմ հա-

<sup>102</sup> Կղևկտ., էջ 119:  
<sup>103</sup> Այս մեջբերումը Աբիշանը պետք է քաղած լինի մի ձեռագիր Հայս-  
մավորքից:  
<sup>104</sup> Կղևկտ., էջ 119:  
<sup>105</sup> Աճղ., էջ 121:

<sup>106</sup> Աճղ., էջ 121—122:  
<sup>107</sup> Աբրահամ կրեառցի, էջ 78:

յարճակ գլխավոր գյուղերից մեկն է, որում ընդհանուր առմամբ 500 տուն կա\*:

Հարավում են գտնվում **Աթակուրջը**, **Մուխրանեւը**, արևելքում՝ **Ղըզու-ղըջւան**, **Ղարադաղը**, **Չերակուսը**, **Միկուրին**, որոնցից հարավ-արևելք ձգվում է լեռների մյուս բազուկը՝ ճյուղեր արձակելով դեպի հարավ, որտեղից գետերն իջնում են դեպի Երասխ: Նրանց ձորահովիտներում նշվում են հետևյալ գյուղերը՝ **Թակասիքը** (\*), որի հարավային ծայրում նշվում է մի սենաստան **Վանք**՝ նշված քարտեզում, իսկ մի այլ քարտեզում **Սուրբ-Շիհին** (°) մենաստանը. դա արդյո՞ք **Շուփհաղիշն** է (\*): Նրա հարավային ծայրում ընկած է **Փարկա-պագարը**, իսկ նրանից դեպի արևելք, **Քենոխլանի մոտ՝ Չուվարը**, **Ապտյուռահման-բեկուն**: Վանքի հարավային կողմում գտնվում են **Սարաճըկը**, **Պալլանդը**, **Սյուլեյմանը**, **Բիրաճակը**, վերջինիս հարավում՝ **Տաշ-քետենը**, **Կորավը**, արևմուտքում՝ **Չանգյուրը** (\*), **Մենքյուտերեն**, **Տաշպաշը**, **Ղարաքոլը**: Իսկ սրանցից էլ հարավ, Երասխի և Թուրի սահմանամիջում և նրանց ճանապարհի վրա ընկած է **Միպրայիլը**՝ ռուսների պահպանության տեղը և՛ սրբազան ննջեցյալների քավարանը:

Ըստ աշխարհագրացիների՝ այստեղ են վերջանում Արցախի լեռների ճյուղերը, որոնց ստորոտի արևմտյան կողմում, Սյունիքի մոտ, **Թումաս** գյուղն է: Այդտեղից մինչև Երասխ և ապա Սյունիք իջնող և Երասխը հատող լայնածավալ դաշտում բլուրներ են բարձրանում: Իսկ այս դաշտավայրում քիչ շեներ են նշվում, ինչպես՝ **Քոլտերեն**, **Շախպեկլին**, **Րյուկերը**, **Խարիտիորը**՝ Քոզլու գետի ափին:

166. Թե մինչև ե՞րբ էին Երասխի ափերը հասնում Արցախի սահմանները, չգիտեմ: Բայց աներկբայորեն պետք է ասել,

\* Այս մանրամասնության աղբյուրը Ալիշանը նշում է՝ «Մեղու, ԻԲ, 70»:

որ Առանն է նորոգել Աղվանից իշխանությունը՝ Վաղարշակի ժամանակ տիրելով այս վայրերին: Իսկ հետո, ըստ երևույթին, Փայտակարան աշխարհի տերերն են իրենց ձեռքը դրել դրավրա, այնուհետև Ասորպատականի կողմից է նվաճվել: Դա թողնենք մի այլ տեղում քննելու և նշենք գյուղեր ու շեներ, որոնք գտնվում են Արցախի կողմերի ծայրերում ու Հայոց բնիկ արևելքում, մեծ գետ Երասխի ափին, ինչպես որ կգտնենք աշխարհագրացիներում, սկսած արևելյան կողմից, որոնցից շատերը ռուսական զորակայաններ են կամ ամրոցներ՝ Պարակաստանի սահմանը պահպանելու համար, որն անջատում է գետը:

Քենոխլանի և Երասխի խառնարանի մոտ կան **Պեյսամըլը**, **Կյուղանը**, **Ըշըզըլը**, **Գուրուզայի մոտ՝ Պեկմեննի** գյուղերն ու ամրոցները, **Չերեքենի մոտ՝ Պապի** գյուղն ու ամրոցը, **Քոզլուի մոտ՝ Միրզա-մեխդուկի** բերդը, մյուս գետակի արևմտյան կողմում՝ **Մարիլյան** բերդը: Սրա մուտքից դեպի Սյունիք իրար հետևից ընկած են հետևյալ գյուղերը՝ **Ապտալը**, **Սրճալը**, **Շահչինարը**, **Սաֆարը**, **Մենտաճիլը**, **Էշեկ-մեյտանը**, **Խյուտաֆերիյը**, **Ալիճախլը**՝ Հազար գետի և Սյունիքի լեռների անջրպետին մոտիկ:

Խյուտաֆերիյի մոտ, Առանի և Ասորպատականի միջև կա անվանի մի կամուրջ՝ 12 հաստկառույց կամարներով, որոնցից երեքը քանդել է Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, որոնք հետո նորոգել են ռուսները: Կամուրջի մոտ են գտնվում **Առաքելիս** հայոց գյուղն ու մաքրատունը: Կամուրջի հզոր կառուցվածքը և նրա վրայով պատվական քարավանների անցնելը կամուրջին շնորհիվ են պարսից այդ անունը, որ նշանակում է Աստվածաստեղծ:

ՂԵՎՈՆԻ ԱՎԻՇԱՆ

ԱՐՑԱԽ

Հրատարակության և ներկայացրել  
համալսարանի հայագիտական կենտրոնը

Հրատարակչության խմբագիր՝ Զ. Լ. Թամրազյան  
Գեղարվեստական խմբագիր՝ Ն. Ա. Թովմասյան  
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Հ. Խաչատրյան  
Վերստուգող սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Ցավրյան

Հանձնված է շարվածքի 12.12.1992 թ.: Ստորագրված է տպագրությամբ  
05.06.1993 թ.: Չափսը 70×108<sup>1/32</sup>: Թուղթ տպագ. №2: Տառատեսակ  
«Նորք»: Տպագրության եղանակը «Բարձր»: Հրատարակչական 4,7 մանր  
Տպագրական 6,875 մանր=5,4 պարմանական մանրույի: Տպաքանակ 20  
Պատվեր 228: Գինը՝ պարմանագրային:  
Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, Մանուկյան փ. № 52  
Издательство Ереванского университета, Ереван, ул. Манукяна № 52

Երևանի համալսարանի տպարան, Երևան, Արովյան փ. 52:  
Тиражировано в Ереванском университете, Ереван, ул. Абовяна № 52